

Mövzu :1 Azərbaycan dili haqqında məlumat.Heydər Əliyevin natiqlik məharəti.

Plan:

1.Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin inkişafında rolu.

2.Heydər Əliyevin Azərbaycan dili haqqında verdiyi sərəncam və qərarlar.

3.Heydər Əliyev bir natiq kimi

4.Heydər Əliyevin ana dilinə aid kəlamları

Nitq mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin tərkib hissələrindən biridir.Azərbaycan dili dövlətimizin rəsmi dilidir. Qrammatik quruluşuna görə türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna aiddir. Sovet hakimiyyəti dövründə sıxışdırılır,dövlət dili kimi formal xarakter daşıyırdı,rəsmi tədbirlərdə rus dili işlədilirdi.Belə bir vaxtda H.Əliyev çox fədakar addım atdı. 1978-i ildə qəbul olunan Azərbaycan SSRİ konstitusiyasının 73- cü maddəsində qəbul olundu ki,Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir.

Heydər Əliyevin 2-ci böyük xidməti gənclərin Azərbaycan dilində təhsil alması üçün gözəl şərait yaratması idi. Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra ana dilimiz həqiqi dövlət dili hüququnu qazandı. Müstəqil Azərbaycan 1995-ci ildə yeni konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi öz layiqli statusunu aldı. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində göstərilir: "Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir və Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir".

H. Əliyev Azərbaycan dilinin inkişafının tətbiqinin genişlənməsinə xüsusi qayğı göstərmiş, 18 iyun 2001-ci ildə Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında fərman verildi.Burada dil sahəsindəki qüsurlar və onların aradan qaldırılması göstərilirdi. Avqustun 1-də Respublikada latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid haqqında qərar verildi.

2 yanvar 2003-cü ildə "Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında" fərman verildi. Bu da dilə olan böyük qayğının nəticəsi idi. H. Əliyev Azərbaycan dilini çox sevirdi və bu dildə danışmağı ilə fəxr edirdi. O deyirdi : "Azərbaycan dilini bilməmək, Azərbaycan dilini qiymətləndirməmək şübhəsiz ki, xalq qarşısında böyük qəbahətdir".

"Öz ana dilini bilməyən insanlar şikəst insanlardır".

" Dil millətin mənəviyyat bayrağı, milli mənlük və qürurudur"

"Dil yoxdursa, xalqda yoxdur" .

"Hər bir xalq öz dili ilə yaranır, ancaq dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək,və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının elm, bilik, fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur".

Heydər Əliyev dilə bu qədər qiymət verməklə yanaşı, çox gözəl natiq olub. O, müdrik, ağıllı qərarları ilə yanaşı, danışdığı nitqi ilə də bu dilin keşiyində dururdu. Bənzərsiz insan, böyük alim Əliyev xalqla onun öz dilində danışır. Cümlələrinin quruluşu, sözlərin, ifadələrin, işlənməsində orijinallıq daima diqqəti cəlb edirdi.

Heydər Əliyevin bir natiq kimi zəngin söz ehtiyatı var idi. Danışarkən fikirləşməz,söz axtarmaz,duruxmazdı.O,nitqində söz və ifadələrin təkrarına mümkün qədər yol verməz,yerində işlədilən ifadə vasitələri ,sinonimlər,antonimlər,nidalar,ritorik suallar və s. onun nitqini daha da mənalı edirdi.

"Hər bir Azərbaycan vətəndaşı ,hər bir azərbaycanlı öz ana dilini,dövlət dilini mükəmməl bilməlidir"-deyən Heydər Əliyevə bu dil müqəddəs və əziz idi. O,heç bir qeydə baxmadan saatlarla faktlar,sübutlər gətirərək dinləyiciləri qane edəcək şərhlər verirdi. İti yaddaşa malik H.Əliyevə dinləyicilər maraqla qulaq asar və onu anlayardılar.

H.Əliyev yüksək nitq mədəniyyətinə,cəlbedici nitq,danışıq,jest,mimika və s. ilə auditoriyanı ələ alar,öz ideyalarını dinləyicilərə çatdırırdı.

Mövzu: 2 Nitq mədəniyyəti, onun priddmeti, məqsəd və vəzifələri.

Plan:

1. Nitq mədəniyyətinin priddmeti
2. Nitq mədəniyyətinin məqsədi
3. Nitq mədəniyyətinin vəzifələri

Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu anlayışa danışq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyəti də daxildir. *Mədəniyyət sözü dilimizə ərəb dilindən keçmişdir. "Şəhər" mənasında olan Mədinə Sözüdür. Mədəni sözədə şəhərli mənasındadır.*

Nitq mədəniyyəti danışq və yazı zamanı orfoqrafik və orfoepik qaydalara, qrammatik qayda-qanunlara, üslub normalarına əməl etmək, zəngin söz ehtiyatına malik olmaq, nitqin etik normalarını gözləməkdir. Nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsi olub, dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını öyrənir. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilin fonetik (orfoepik və orfoqrafik), leksik və qrammatik qayda -qanunlarını bilmək və nitq zamanı onlara əməl etmək zəruridir.

Nitq mədəniyyəti fənninin məqsədi tələbələrə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu, orfoepiya və orfoqrafiyası, dilin normaları və üslubları haqqında müəyyən elmi-nəzəri biliklə yanaşı əməli işə yardımçı olacaq praktik fəaliyyət vərdişləri də aşılayır. Çünkü, dilimizin yazılı və şifahi normalarına yiyələnmək nitq mədəniyyəti üçün əsas şərt sayılır.

Nitq mədəniyyəti fənninin vəzifəsi nitq mədəniyyətinin normalarını şagirdlərə, tələbələrə ümümlikdə gənc nəsillə düzgün çatdırmaqdır.

Nitq mədəniyyətinin mövzusuna mədəni nitqin əsas keyfiyyətləri ilə bağlı məsələlər-ədəbi dil və onun normaları, eləcə də nitq istisnaları, özləşmə meylləri, natiqlik sənətinin sahələri və nitq etiketləri daxildir.

Hər hansı bir xalqın milli mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. Gözəl nitq üçün, əsasən, iki şərt tələb olunur:

1. Dilin özünün ifadə imkanlarının genişliyi, yəni hər hansı bir fikri ifadə etmək imkanının olması.
2. Bu dildə danışanın yüksək hazırlığı, yəni dilin ifadə imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməsi.

Nitqin gözəlliyi xüsusən ziyalılar, Yazıçılar, müəllimlər, aktyorlar, radio və televiziya işçiləri, jurnalistlər, bədii söz ustaları nitqinin təsirliliyi, obrazlılığı, ifadəliliyi, məntiqliyi, zənginliyi ilə fərqlənməli, başqaları onların danışığından, oxusundan, yazdıqlarından nümunə götürməlidirlər. Ümumiyyətlə bütün insanlar yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnlidir. Hər bir vətəndaş öz nitqinin zənginliyi və qeydinə qalmaıdır. Onun geyim davranışı ilə yanaşı nitqidə yüksək səviyyədə olmalıdır.

■ Dil fikri o zaman daha yaxşı ifadə edə bilir ki, onu öz ahənginə uyğunlaşdırır bilir. *(Əbu Turxan)*

■ Dil insanı dəyərləndirmək üçün vasitədir. *(Mühəmməd peyğəmbər (SƏS))*

■ Dil mədəniyyətlə birgə boy atır. *(A.N.Tolstoy)*

■ Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. *(Heydər Əliyev)*

Mövzu:3 Nitq mədəniyyətinin tədqiqi,inkışafı və təbliği haqqında

Plan:

1.Antik Yunanıstanda natiqlik

2.Aristotelin”Ritorika əsəri”

3.Qədim Romada natiqlik sənəti

4.Şərqdə natiqlik sənəti

Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, lap qədim zamanlardan məzmunlu, obrazlı, aydın, yığcam, təsirli nitqə malik olan adamlar cəmiyyət tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Nitqin gözəlliyi və ona sahib olmağın yolları, vasitələri böyük şəxsiyyətlərin daima diqqəti mərkəzində olmuşdur. Miladdan əvvəl Qədim Misirdə, Hindistanda, Çində, Babilistanda, Ərəbistanda və digər bir sıra yerlərdə görkəmli natiqlər yetişmişdir. Lakin natiqlik sənətinin, gözəl nitqin, fəşahətli və bəlağətli danışığın, nitq mədəniyyətinin əsl vətəni qədim Yunanıstan olmuşdur.

Natiqlik də bir elm kimi Yunanıstanda meydana gəlmiş, inkişaf etmişdir. Qədim Yunanıstanın ictimai-siyasi həyatındakı mübarizələr, iqtisadiyyatda baş verən irəliləyiş, elmi tərəqqi və s. ilə bağlı Afina şəhər dövlətində natiqlik sənəti inkişaf etməyə, yüksəlməyə başlayır. Ölkəni idarə edənlər ideyalarını müdafiə etmək, məqsədlərini kütlələrə çatdırmaq, onları öz arxasınca aparmaq məqsədilə sözdən, natiqlik sənətindən təsirli və kəsərli silah kimi istifadə etməyə çalışırdılar. Eramızdan əvvəl VII-IV əsrlərdə fəaliyyət göstərən yunan natiqlik məktəbi Aristotel, Antifont, Andokid, Lisiy Kvintilian, Demosfen, Esxil, və b. görkəmli natiqlər yetirmişdir. Həmin məktəblərdə dərs deyən görkəmli natiqlər bu sənəti həm nəzəri, həm də praktik şəkildə öyrənənlərə aşılamışlar. Bu dövrdə natiqlik sənətinin nəzəriyyəsi bəhs edən “Ritorika” elmi də yaranır və kamil bir şəkildə inkişaf edir. Dövrün tarixi şəraitindən qaynaqlanan natiqlik sənəti bizim eradan əvvəl V və IV əsrlərdə özünün çiçəklənmə dövrünü keçirir. Həmin dövrün görkəmli şəxsiyyətləri, alimləri, ən başlıcası isə natiqləri, bu sənətin nəzəriyyəsi, təlimini qurmuş və sistemini yaratmışlar. Antik yunan natiqlik sənətinin yaranması və inkişafında Aristotelin xüsusi rolu olmuşdur. . Aristotel 335-ci ildə “Ritorika” adlı əsərini yazıb natiqlik sənətinin elmi əsaslarını vermiş, sənəti insan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi qiymətləndirmiş, natiq nitqinin quruluşunu, üslubunu, orfoepiyasını, ifadəlilik vasitələrini və s. geniş şəkildə izah etmişdir.

“Ritorika” əsəri üç hissədən ibarətdir:

- a) Nitqin tərtibi prinsipi;
- b) Natiq üçün lazım olan şəxsi keyfiyyət və qabiliyyət;
- c) Nitqin texnikası, vasitələri və priyomları.

Aristotel nitqin üsluba, məqsədə və şəraitə uyğun qurulmasına daha çox fikir verir və göstərirdi ki, üslubun əsas mahiyyəti onun aydınlığı ilə bağlıdır. Üslub nitqin predmetinə uyğun olmalıdır. Aristotel natiqin məharətinin beş cəhətini xüsusi qeyd edirdi.

1. Materialın icadı və onun hazırlanması.
2. Planın tərtibi. Materialın plan üzrə müvafiq formaya salınması.
3. Həmin materialın öyrənilməsi və yadda saxlanması.
4. Materialın şifahi şərhinin ədəbi-üslubi cəhətdən işlənməsi.
5. Nitqin söylənməsi, orfoepiya (ədəbi tələffüz), intonasiya, emosiya və s. məsələlərin nəzərə alınması və onlara əməl olunması .

Qədim Yunanıstanda natiqlik sənətinin inkişafına güclü təsir göstərən səbəblərdən biri də Solon qanunları olmuşdur. Bu qanunlara görə hər bir afinalı məhkəmədə öz hüququnu müdafiə etməyi bacarmalı idi . Belə bir tələb əsasında afinalılar hüquqi biliklərə yiyələnməyə, həm də öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün aydın, təsirli, məntiqli, sübutlu, rəhbərli danışa bilməyə xüsusi səy göstərirdilər. Afinada məhkəmə proseslərini 501 nəfər münisiflər heyətindən ibarət olan vətəndaş aparırdı. Kimin müqəssir olub-olmaması əksəriyyətin səs verməsi yolu ilə müəyyənləşdirilirdi. O zaman məhkəmədə vəkillər fəaliyyət göstərmədiyindən vətəndaşlara loqoqraflar kömək edirdilər. Loqoqraflar hüquqi təhsil almış adamlar idilər, onlar xüsusi muzzla məhkəmədə baxılacaq işin məzmun və mahiyyəti ilə bağlı nitqlər yazırdılar. İş məhkəməyə düşən afinalı həmin nitqi əzbərləyir və məhkəmə prosesində özünü müdafiə edirdi. Lisi, Esxin, Demosfen öz dövrlərinin görkəmli loqoqrafları, natiqləri olmuşlar. Bunlardan Demosfen antik natiqliyin yaranması və inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Onun natiqlik sənətinə yiyələnməsi heç də asan yolla olmamışdır. Nitq orqanları qüsurlu olan Demosfen uzunmüddətli məşqlərdən natiqlik sənətinin zirvəsinə yüksəltdi. Siseron onun haqqında demişdir: “Kim Demosfen olmaq istəmirsə, o natiq deyil”. Demosfen natiqlik sənəti nəzəriyyəçilərindən biri idi. O, ritorika ilə bağlı bir sıra əsərlər yazmış, bu elmi nəzəri və praktik cəhətdən şərh etmiş, faydalı fikirlər, mülahizələr söyləmişdir. Demosfen nitqlərində Afinanın satqın və fəaliyyətsiz hakimlərini ifşa edir, onları ədalətli olmağa , düzgün siyasət yeritməyə çalışırdı. Yunan natiqliyinin tənəzzülündən sonra onun mərkəzi qədim Romaya köçür.

Qədim dünyanın bu dövləti natiqlik sənətinə bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Katon , Antoni Mark ,Sisseron kimi söz ustaları Roma natiqlik məktəbinin yetişdirmələri olmuşlar. Bunların içərisində bir natiq kimi dünya şöhrəti qazanmış görkəmli dövlət xadimi, Siseron xüsusilə fərqlənirdi . Siseron natiqlik sənəti ilə bağlı “Natiqlik haqqında”, “Brut, yaxud məşhur natiqlik haqqında” və “Natiq” traktatlarını yazmışdır. Qədim Roma natiqlik məktəbinin nümayəndələrindən biri də Kvintilian olmuşdur. O, natiqlik nəzəriyyəçisi kimi tanınmışdır. Acdığı ritorika məktəbi ona şöhrət gətirmişdi. Kvintilian “Natiqlik təhsili” adlı 12 kitabdan ibarət əsər yazmışdı. Kvintilian natiqlik sənətinə yiyələnməyi təhsilin zirvəsi hesab edirdi. O, bunu obrazlı şəkildə belə ifadə edirdi: “Şair doğulurlar, natiq isə olurlar. Natiqlik sənətinə isə təlimin köməyi ilə yiyələnmək mümkündür” Respublikanın süqutundan sonra natiqlik sənəti tənəzzülə doğru gedir. Natiqlik sənətinə qədim mədəniyyət tarixi olan Şərqdə də maraq yaranmış, ritorika elminə insan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi yüksək qiymət verilmişdir. Filosof, siyasətçi, qanunşünas, böyük islahatçı, cəsur sərkərdə, islam dininin banisi Məhəmməd Peyğəmbər (ə.s.) ədəb, əxlaq, iffət, vicdan, təvazökarlıq, təmizlik, namuslu olmaq və s. insani keyfiyyətlər sırasında natiqlik məharətinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. İnsanın gözəlliyindən biri də onun aydın və gözəl danışmasıdır. İslamın ikinci böyük şəxsiyyəti olan Həzrət Əlinin zəngin irsində təlimtərbiyə məsələləri ilə yanaşı, danışiq, onun etik qaydaları barədə ibrətamiz fikirlər söylənmişdir: **əqli çox olan adamın sözü az olar; hər bir adam öz dilinin altında gizlənir; danışanın özünə yox, sözünə daha çox diqqət et,; ölç, biç sonra kəs; düşün, daşın, sonra danış;** Şərq dünyasının böyük alimi Əbu Əli ibn Sina ritorika elmi, onun qanunauyğunluqları, söz sənəti, gözəl danışmağın insan cəmiyyətindəki rolu və s. ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişdir .Firdövs, Əbu Reyhan Biruni Mahmud Kaşqarlı, Sədi Şirazi və b. öz əsərlərində sözə yüksək qiymət vermiş, danışiq qabiliyyətinin, sözdən istifadə bacarığının insan ləyaqəti ilə üzvi bağlı olduğunu həkimanə sözlərlə, ifadələrlə oxucularına çatdırmışlar. Sədi Şirazi deyirdi:

Nədir dil ağızda, ey ağılı olan?

Hünər xəzinəsinə açardır – inan!

Tələsik söyləmə sözünü bir dəm,

Fikrini kamil de, gec olsa nə qəm...

Azərbaycanda da natiqlik sənətinin yaranması tarixi qədimdir. Bu sənət xalqın ədəbi-estetik fikri ilə bağlı qədim və orta əsrlərdə yazıçı və şairlərin əsərlərində yaranmış, təşəkkül tapmış, həmin mənbələrdə sözün qüdrəti ilə bağlı dəyərli fikirlər söylənmişdir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında söz, gözəl danışmaq qabiliyyəti bəşəriyyətin təməl daşı kimi qiymətləndirilmiş, xilqətin əzəlinin söz olduğu təlqin edilmişdir. Ulu əcdadlarımız sözün real gücünü, təbii qüdrətini həmişə yüksək dəyərləndirmişlər. Orta əsrlər dövrünün ən görkəmli alimlərindən biri olan Nəsrəddin Tusi özünün "Əxlaqi-Nasiri", əsərlərində sözün qüdrətinə, natiqlik sənətinə yüksək qiymət vermişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nitqin, danışığın gözəlliyinə yüksək qiymət verənlər çox olmuşdur. Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Sahib Təbrizi, Molla Pənah Vaqif, Qətran Təbrizi, Şah İsmayıl Xətai, və b. böyük natiqlər olmuşlar.. Nizami Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi" əsərində şair sözlə bağlı "Sözün qüdrəti" ayrıca fəsil vermiş sözün şərinə ləyaqətli sözlər işlətməmişdir.

Sözün qanadları var quş kimi incə incə
Dünyada söz olmasa, nəyə gərək düşüncə

Böyük Füzulidə sözə, nitqə böyük qiymət vermiş, söz qəzəlinədə öz fikirlərini ifadə edir.

Şah İsmayıl Xətai azadlığı dilin mövcudluğunda görürdü. XIX əsrdə Azərbaycanda Vaze, Axundov, Qasım bəy Zakir, Bakıxanov öz əsərlərində dilin əhəmiyyətini xüsusi vuruluyub.

Mövzu: 4 Mədəni nitqə verilən başlıca tələblər. Nitqin aydınlığı , yığcamlığı

Plan:

1. Nitq zamanı aydınlığı pozulmasının səbəbləri

2. Nitqin aydınlığı üçün tələb olunan amillər

3. Diksiya

4. Klassiklərin əsərlərində nitq yığcamlığı

5. Lakonik nitq

Yaxşı nitqi, mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər (əslində onlar mədəni nitqin keyfiyyətləridir) vardır ki, bunlar nitqin normativliyidir. Həmin tələblər bunlardır: aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, münasiblik, ifadəlilik, orijinallıq, səmimilik və s. Nitqin əsas keyfiyyətləri haqqında yığcam bir şəkildə aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Nitqin aydınlığı. Aydınlıq dinləyici və oxucunun nitqi asanlıqla anlaması, başa düşməsidir. Aristotel nitqin aydınlığını ünsiyyət üçün başlıca şərt sayır və göstərirdi ki, nitq aydın deyilsə, demək, o öz məqsədinə çatma bilməmişdir.

Nitqin aydınlığı üçün əsas amil danışanın (eləcə də oxuyanın və yazanın) nitq obyektini haqqında mükəmməl məlumata malik olmasıdır. Natiq haqqında danışacağı materiala dərinlikdən və yaxşı bələd olsa, həmin materialı ifadə etmək üçün müvafiq dil vasitələri də tapa bilər. Bəhs olunan mövzular, hadisələr, əhvalatlar və s. barədə dərin, həm də ətraflı biliyə malik olan natiqlər daha maraqla dinlənir, onların şərhində heç bir dolaşıcılıq, zidd fikirlər müşahidə olunmur. Belə adamlar sadə, aydın cümlələrlə, faktlarla, dəlillərə əsaslanaraq danışır və yazır, işlədilən hər bir sözün əhəmiyyətini, ifadə olunan fikir üçün onun nə dərəcədə yararlı olduğunu aydın təsəvvür edirlər. Firudin bəy Köçərli nitqin aydınlığını təfəkkürün düzgün işləməsi, fikrin düzgünlüyü ilə əlaqələndirir. “Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşmaq şəxsin fikri də dolaşqdır. Doğru və salamat fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur” – deyirdi.

Nitq zamanı aydınlığın pozulmasının bir səbəbi də dili, sözlərin mənasını, işlənmə məqamını və s. yaxşı bilməmək, zəngin söz ehtiyatına sahib olmamaqdır. Danışmaq zamanı qüsurlu cümlələrə tez-tez təsadüf edirik. Türk xalqları həmişə əxlaqlı olublar. Müşavirədə xeyli qonaqlar çıxış etdilər.

Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunu, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. də nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir.

Kütlə qarşısında, auditoriyada çıxış edən nitqinin aydın olması üçün aşağıdakılara əməl etməlidir:

- 1) Danışılacaq mövzu ətrafında əvvəlcə düşünmək, lazımi material və faktlar toplamaq;
- 2) Həmin materialı sistemləşdirmək;
- 3) Mətn yazılıdırsa, dönə-dönə oxumaq, oradakı əsas fikri ifadə edən sözləri (məntiqi vurğulu sözləri) aydın və nəzərəçarpaq dərəcədə tələffüz etməyə nail olmaq;
- 4) Söz və qrammatik formaları düzgün və aydın tələffüz etmək;
- 5) Məzmunu uyğun intonasiya seçə bilmək;
- 6) Mətnə qarşıya çıxacaq mənəvi çətin sözləri (alınma sözləri, terminləri, neologizmləri, köhnəlmiş sözləri və s. izah etmək;
- 7) İstinad olunan mənbəni (əsər, məqalə, radio və televiziya verilişləri və s.) göstərmək;
- 8) Fikri, çıxarılan nəticəni misallarla əsaslandırmaq;
- 9) Auditoriya ilə (eləcə də müsahiblə) əks əlaqəni yaratmaq – sual vermək, cavab almaqla deyilənlərin başa düşüldüyünü, mənimsəndiyini müəyyənləşdirmək, lazım gələrsə əlavə şərh vermək;
- 10) Dinləyicilərin mənafe uyğunluğu, şəxsi maralarını nəzərə alınmaq.

Nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də diksiyadır. Diksiya latınca dictio sözündən alınmışdır, mənası sözlərin düzgün, səslərin öz məxrəcinə uyğun şəkildə tələffüz olunması deməkdir. Aydın və oxunaqlı xətt yazılı nitqin asan anlaşılmasına nə dərəcədə şərait yaradırsa, düzgün diksiya da şifahi nitqin başa düşülməsi, qavranılmasını o dərəcədə təmin edir.

Diksiyanın pozulması səbəblərindən biri danışmaq və ya oxu zamanı nəfəsin düzgün tənzim olunmamasıdır. Bəzən danışanlar tələffüz zamanı nəfəslərini lazımi ölçüdə sərt etmədiklərindən cümlənin sonuna yaxın hava ehtiyatı tükənir, danışan sanki boğulur, səsin gücü aşağı düşür.

Nitqin yığcamlığı. Nitqin yığcamlığı geniş anlayışdır. Burada yığcamlıq dedikdə müxtəsərlik, fikrin qısa və aydın, lakonik şəkildə ifadə olunması nəzərdə tutulur. Böyük sənətkarlar yığcamlığın istedadla bağlı olduğunu göstərirlər. Kamil adamlar həmişə deyəcəklərini ölçüb-biçmiş, geniş mətləbləri yığcam şəkildə ifadə etməyə,

başqalarının vaxtını almamağa, onları yormamağa çalışmışlar. Klassiklərimiz nitqin yığcamlığına yüksək səviyyədə yanaşmışlar.

Hələ vaxtilə böyük Nizami yazırdı:

Sözün çoxsa əgər çalış az olsun,
Yüz sözün yerində bir kəlmə qalsın.

Sədi Şirazi də nitqin yığcamlığını vacib amil hesab etmişdir:

Düşünüb, sonra de sözü müxtəsər,
O qədər danışma “bəsdir” desinlər.

Nitq həm də dəqiq olmalıdır. Bu, nitqdə yığcamlığı yaradır. Bunun üçün danışanın, yazanın nitqin predmetinə yaxşı bələd olması, fikrə uyğun münasib sözlər, ifadələr işlədə bilməsi, çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim, antonimlərdən yerində istifadə etməsi əsas şərtidir.

Yığcamlıq fikrin ən zəruri sözlərlə, söz birləşmələri və cümlələrlə ifadə olunmasıdır. Bu, nitqdə sözçülüyə, uzunçuluğa qarşı qoyulan bir anlayışdır. Sözçülük, əsasən, iki formada özünü göstərir: a) nitqdə artıq, lüzumsuz sözlərin, ifadələrin işlənməsi, fikrin təkrarı, eyni bir mətləbin ayrı-ayrı cümlələrlə bir neçə dəfə ifadə olunması; b) çox danışmaq, uzunçuluq, çərənçilik. “Çox yeməkdən, çox danışmaqdan və çox yatmaqdan uzaqlaşmalıyıq” (İslamın prinsiplərindən)

Sözlərin, ifadələrin lüzumsuz işlənməsi hallarına həm yazılı, həm də şifahi nitqdə təsadüf etmək mümkündür. Qədim Yunanıstanda nitqin yığcamlığına xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Plutarx nitqin gücündən danışarkən demişdir: “Nitqin gücü az sözlə çox şey söyləmək bacarığıdır”. Spartada yeniyetmələrə bir neçə sözlə çox şeyi ifadə etmək, cavablarda dəqiq və müxtəsər olmaq öyrədilirdi ki, buna **“lakonik nitq”** deyilirdi. Dövrün əfsanəvi qanunvericisi sayılan Likurq söz sikkəsini pul sikkəsindən üstün tuturdu. O, istəyirdi ki, bir neçə sadə sözlə çox dərin məna ifadə olunsun. Likurqa görə uşaqlar uzun müddət dinməz dayanmağı öyrənsələr, dərin mənalı cavab verməyə alışarlar. Nitqin yığcamlığı ilə bağlı Qədim Yunanıstanda “lakonik danışmaq” anlayışı da yarandı.

Yığcam danışa bilmək insanda çox vacib keyfiyyətlərdəndir. Hər kəs özünün və başqasının danışığına (eləcə də yazısına) bu cəhətdən tənqidi münasibət bəsləməli, imkan daxilində yığcam, həm də məntiqi danışmağı bacarmalıdır. Nitqin yığcamlığı, lakonikliyi natiqlik praktikasında xüsusi rol oynayır. Natiq “sözə sıxlıq,

fikirlərə genişlik” prinsipini əsas götürərək geniş mətləbləri yığcam şəkildə, həyati faktlar, nümunələr əsasında ən zəruri söz və ifadələr işlətməklə dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır.

Mövzu: 5 Nitqin təmizliyi,düzgünlüyü.

Plan:

1.Dilin təmizliyini qorumaq üçün lazım olan tələblər.

2. Dilin təmizliyini korlayan amillər.

3.Düzgünlüyün mahiyyəti.

4.Nitqin düzgünlüyü üçün başlıca şərtlər .

Nitqin təmizliyi. Mədəni nitqə verilən əsas tələblərdən biri də onun təmizliyidir. Bu o deməkdir ki, ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməyən dil vahidləri (sözlər, ifadələr, frazeologizmlər, cümlələr və s.) nitqdə işlədilməməlidir. Nitqin təmizliyi digər mədəni keyfiyyətlər kimi, danışanın təhsili, mədəniyyəti və tərbiyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Dilin təmizliyini qoruyub saxlamaq üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır:

1) Nitqdə məhəlli dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışq tərzinə yol verilməməlidir:

2) Əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədilməməlidir. Bəzi hallarda natiqlər heç bir ehtiyac olmadan nitqlərini çətin, mənası çoxları üçün aydın olmayan terminlərlə doldururlar ki, nəzərdə tutulan fikir, məzmun bu terminlərin kölgəsində itib-batır, mətləb dinləyici üçün aydın olmur.

3) Tüfeyli sözlərlə bağlı qüsurlar aradan

4) Jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi (məsələn; znaçit, voobşe, tem bolli, mejdu proçim, niçeço sebe, kakraz, toçno və s. kimi) nitqin təmizliyinə xələl gətirir, onun keyfiyyətini aşağı salır.

5) Mədəni danışqda başqasını təhqir etmək, heysiyyətinə toxunmaq məqsədini daşıyan söyüş və qarğışlara, ədəbsiz, təhqiramiz, qeyri-etik sözlərə, ifadələrə (anqırmaq, bağırmaq, soxuşdurmaq, xosunlaşmaq, donqullanmaq, burcutmaq, qatıqlamaq, qanmaq, tülkü, ayı, eşşək, qoduq, heyvərə, alçaq, tupoy, qanmaz, gəbərtmək, qırıldamaq, burnunu söxmaq, kəllən haqqı, çərənlemək, başı girməyən yerə bədənini soxmaq, hırillamaq, hürkmək, xoruzlaşmaq və s.) yer verilməməlidir. aldırılmalıdır

Son zamanlar illərlə işlətdiyimiz, hamı tərəfindən anlaşılan sözlərin ehtiyac olmadan başqa söz və ifadələrlə əvəz edilməsinə tez-tez təsadüf olunur. Məsələn; yaşam (həyat), mesaj (sifariş), yolçu (sərnişin), yapmaq (etmək), uçaq (təyyarə),

yazar (yazıçı), oba (vətən), düzənləmək (keçirmək, təşkil etmək), toplantı (yığıncaq), baş yazar (baş redaktor) və.s. Dil dəniz kimidir. Zaman keçdikcə o, öz-özünü təmizləyir, işləklik dairəsi daralmış sözləri arxaik fonda keçirir, yenilərini qəbul edir. Bu proses əksər hallarda köhnəlmiş və yeni sözlərin bir müddət dildə paralel işlənməsindən sonra baş verir”

Çox zaman bir sıra əşyanın (eləcə də hadisənin) dilimizdə uyarlı adı olduğu halda, o, alınma sözlərlə adlandırılır. Məsələn, xolodilnik (soyuducu), pılesos (tozsoran), lineyka (xətkeş), kley (yapışqan) və s. Danışıda yenə də keçmiş adlar işlədilir. Məsələn: Nizami küçəsi – torqovli, hökumət evi – domsovet, 8-ci kilometr – vosmoy, Şamaxı yolu – Şamaxinka, 6-cı Mikrorayon – şestoy, dəniz limanı - morvağzal, M.Nağıyev adına xəstəxana – Semaşko, Zeynalabdin Tağıyev qəsəbəsi-Nasosnı və s. kimi adlandırılır.

Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanında göstərilir ki, zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolarda, plakatlarda və s.) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir. Şəhərimizin reklam örtüyündə qanunun bu tələbinə lazımı dərəcədə əməl olunmaması millətin ən böyük sərvətinə göstərilən bu sayğısızlıq, biganəlik hər bir kəsi ciddi şəkildə düşündürməlidir.

Nitqin düzgünlüyü. Nitqin bu keyfiyyətindən bəhs olunarkən çox zaman göstərilir ki, düzgünlük həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik qaydalara əməl etməkdir. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün qrammatikanın qaydalarını bilməkdən əlavə, ədəbi dilin digər normalarına da riayət etmək lazımdır. Bunun üçün cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, oradakı fikirlər aydın olmalı, münasib sözlər seçilməli, həmin sözlər düzgün tələffüz edilməli, canlı sözün təsir gücünü artıran vasitələrdən yerində və məqsədəuyğun istifadə olunmalıdır. Nitqin düzgünlüyü üçün başlıca şərtlərdən biri ifadə edilən fikrin reallıqla bağlılığı, gerçəkliyin hadisə və predmetlərini olduğu şəkildə əks etdirməsidir. Reallıqdan uzaq, ona söykənməyən nitq hansı mövzuda olursa-olsun maraqsızdır, təsirsizdir.

Nitqə verilən tələblərdən biri də onun səmimiyyətidir. Natiq öz çıxışı ilə onu dinləyənləri inandıra, onların ürəyinə yol tapa bilməlidir. Bu o zaman mümkün olur ki, nitq həyat həqiqətləri, real hadisələr əsasında, qarşı tərəfin mənafeyinə uyğun qurulsun, onu razı salsın. Nitqdə reallıqdan uzaqlaşma, əsasən, iki səbəbdən irəli gəlir: birincisi, mühazirəçinin bilərəkdən faktları, hadisələri, onların səbəb və nəticələrini təhrif olunmuş şəkildə şərh etməsi. Nitqdə reallıqdan uzaqlaşmanın digər səbəbi danışanın nitq predmeti haqqında səthi məlumata sahib olmasıdır.

Nümunəvi nitqin mühüm şərtlərindən biri də cümlələrin düzgün qurulmasıdır. Bu cəhətdən natiqin nitqi başqalarından fərqlənməlidir. O, dinləyicilərlə ünsiyyətin bütün formalarında fikrini dolğun, sanballı, aydın və təsirli cümlələrlə ifadə etməyi bacarmalıdır. Danışq prosesində yaxşı cümlə qurmaq məqsədilə fikirləşmək və nümunəvi cümlələr düzəltmək mümkün deyildir və buna ehtiyac da yoxdur. Belə bacarıq xüsusilə natiqlərdə möhkəm nitq vərdişinə çevrilməli, nəzərdə tutulan fikir özünəməvafiq forma ilə verilməlidir.

Natiqin nitqi, hər şeydən əvvəl, bədii təsvir vasitələri - sinonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, həkimanə sözlər, aforizmlər və s. ilə zəngin olmalıdır. Danışan bu vasitələrlə ən incə mətləbləri dinləyicilərinə çatdırma bilməlidir.

Belə obrazlı ifadələr yerində, məqamında işləndikdə nitq xoşagəlimli olur, onun bədiliyi, təsir gücü artır.

Natiq öz cümlələrində şey, zad, uje, mejdu proçim və s. kimi artıq sözlər işlətməkdən çəkinməlidir. Eləcə də deməli, haradasa, mənə belə gəlir, elə bil ki, 49 məsələ burasındadır ki, təbii ki, göründüyü kimi söz və ifadələr təkrar-təkrar işləndikdə nitq ağırlaşır, dinləyicinin diqqəti fikrin məzmunundan yayınır. Belə danışq tərzii çox vaxt rişxəndə və gülüşə səbəb olur.

Auditoriyada, ictimai yerlərdə, rəsmi məclislərdə nitqin daha dəbdəbəli, təmtəraqlı olması üçün çox zaman qəlib xarakterli, çeynənmiş sözlərdən, cümlələrdən istifadə olunur. məqsədyönlü iş, görkəmli nailiyyətlər qazanmaq, yüksək əmək nümunələri göstərmək, yüksək nəticələrə nail olmaq, önəmli addım, təşkil etmək, diqqəti çəkən məsələ, qısa zaman kəşiyində, prizmadan baxmaq, dəstəkləmək, yeni münasibətlər müstəvisində, bu istiqamətdə fəaliyyət və s. tipli ifadələrin tez-tez işlədilməsi nitqə quruluq gətirir, onu canlılıqdan məhrum edir. Şifahi nitqin (eləcə də yazılı nitqin) qüsurlarından biri də cümlələrin məntiqi, qrammatik baxımdan düzgün qurulmamasıdır.

Cümlə qurmaqla bağlı qüsurun bir səbəbi də nitqdə, xüsusən məruzə və mülahizələrdə həcmcə böyük cümlələrin işlədilməsidir, Belə cümlələr çox zaman nitqi ağırlaşdırır, məzmunun dinləyiciyə çatmasını çətinləşdirir.

Mövzu :6 Nitqin zənginliyi, sadəliyi və təbiiyi.

Plan:

- 1. Nitqin zənginliyinin meyarları.**
- 2. Nitqi zəngilləşdirən vasitələr.**
- 3. Nitqdə sadəliyin mahiyəti .**
- 4. Nitqin sadəliyinin pozulma halları.**

Nitqin zənginliyi. Bu, nitqdə işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi və çoxluğu. Nitqin zənginliyi üçün başlıca meyar danışanın (yazanın) geniş söz ehtiyatına malik olmasıdır.

İnsan təfəkkürünün hüdudu sonsuzdur, dildə sözlərin miqdarı bununla nisbətdə məhduddur. Nətiq bu cəhəti nəzərə almalı, hər hansı bir mətləbi aşkarlayarkən daha münasib sözlərdən – sinonimlərdən, antonimlərdən, frazeoloji birləşmələr və ibarələrdən, digər məcazlardan, intonasiya, üslubi vasitələr və sairədən məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır. Müəyyən rəhbərli mətnə nə qədər çox müxtəlif və təkrarlanmayan söz, ifadə və cümlə işlədilsə, həmin nitq o qədər də zəngin olar, maraqla dinlənir, yaxşı təsir bağışlayar, asan dərk olunur. Söz ehtiyatı zəngin olan, işlətdiyi hər söz və ifadənin mənasını yaxşı anlayan adam həmişə öz fikirlərini çətinlik çəkmədən sərbəst şəkildə ifadə edə bilir. Lüğətin zənginliyi məsələsi insanın məşğul olduğu işin xarakterindən, yaşadığı mühitdən, mütaliəsindən, dünyagörüşündən asılıdır. Görüş dairəsi və mütaliəsi geniş, savadı mükəmməl adamların söz ehtiyatı da zəngin olur. Belələri öz çıxışlarında (adi söhbətlərində də) dilimizin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə edirlər. Hər bir savadlı və mədəni şəxs daima öz lüğət ehtiyatının artırılması qayğısına qalmalıdır. Bunun üçün ən səmərəli vasitə radio və televiziya verilişlərini dinləmək və mütaliəni genişləndirməkdir.

Nitqin zənginliyi və emosionallığı təmin edən amillərdən bir də intonasiyadır. Bu o deməkdir ki, söylənilən fikirlər, onlara münasibət insanın keçirdiyi hissi hallar uyğun səs tərtibatı, avazla verilə bilsin, nitq rəngarəng intonasiya çalarlarına malik olsun, danışan intonasiya elementlərindən (məntiqi vurğu, nitq fasiləsi, nitq tonu, səsin tembri və s.) düzgün istifadə etməyi bacarsın və s. Nitqin intonasiya baxımından zənginliyindən danışarkən sual, nida, əmr cümlələri, xitablar, ara sözlər, ara cümlələr və s. sintaktik quruluşların özünəməvafiq formada, təbii şəkildə tələffüz olunmasının vacibliyi də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Nitq zənginliyinin başlıca əlamətlərindən biri də onun məzmun cəhətdən dolğunluğudur. Nitq o zaman maraqla dinlənir ki, haqqında bəhs olunan məsələ yeni olsun, həm də hərtərəfli şəkildə, sübutlarla, dəlillərlə, həyati misallarla, dinləyicini qane edəcək bir formada şərh edilsin.

Nitqin sadəliyi, təbiiliyi. “Dil nə qədər asan, sadə olsa, bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar” (F.Köçərli). Nitqin sadəliyi onun aydınlığı, anlaşılıqlı olması, asan qavranılmasıdır. Sadəliyi heç də fikrin məzmununun, mahiyyətinin bəsitləşməsi, ibtidailəşməsi kimi başa düşmək olmaz. Nitqin sadəliyi mürəkkəb cümlələrdən qaçmaq, məzmunun mümkün qədər sadə cümlələrlə vermək mənasında da anlaşılmalıdır. Natiq danışarkən, əşya və hadisələri təsvir edərkən onların mahiyyətini daha aydın və dəqiq vermək üçün həm sadə, həm də mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə etməlidir. Nitqin sadəliyi tələb edir ki, orada işlədilən bütün sözlər dinləyicilərin (auditoriyanın) ümumi səviyyəsinə və xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin, hamı üçün aydın və anlaşılıqlı olsun. Sadə nitq hər cür yabançı pafosdan, qondarma, süni ifadələrdən, müqayisələrdən uzaqdır. Nitqin sadəliyinin pozulma hallarından biri sözcülük, ağır və uzun cümlələr işlətməkdir. Sözcülük, eyni fikrin təkrar-təkrar ifadəsi daha geniş yayılmış nöqsandır.

Nitqin sadəlik və təbiiliyinin pozulması halları yazılı nitqdə özünü daha çox göstərir. Yazan hər bir söz, ifadə, cümlə üzərində ayrıca düşünür, onu dinləyici üçün maraqlı olsun deyə ifadəlilik vasitələri, atalar sözü, məsəlləri, frazeoloji birləşmələr və sairədən istifadə edir. lakin burada da ifrata varmaq, həmin ifadələrin həddindən çox işlədilməsi nitqi ağırlaşdırır, oxucunu yorur.

Nitqin sadəliyinin pozulma səbəblərindən biri də anlaşılmayan və ya az anlaşılan söz və terminlərin işlədilməsidir. Burada da natiq öz bilik və hazırlığının yüksək səviyyədə olmasını nümayiş etdirmək məqsədilə ehtiyac olmadığı halda terminlərdən, mürəkkəb tərkiblərdən istifadə edir. Natiq dinləyicinin başa düşəcəyi bir dildə danışmalı, mənası çətin anlaşılan söz və söz birləşmələrini işlətməkdən çəkinməlidir.

Plan:**1. Nitqin orijinallığını göstərən cəhətlər.****2. Nitqin orijinallığını təmin edən vasitələr.****3. Nitqin münasibliyi****4. Nitqin rabitəliyini təmin edən amillər.**

Nitqin orijinallığı. Nitqin məziyyətlərindən biri onun orijinallığıdır. Bu, nitqdə özünəməxsusluqdur, bir şəxsin başqalarından fərqli danışması və yazmasıdır. Nitqin orijinallığı bir neçə cəhətdən özünü göstərir ki, bunlardan birincisi fərdi tələffüz tərzidir. Nitqin tələffüz baxımından fərqlənməsi, nəzərə çarpması aşağıdakı amillərlə daha çox bağlı olur:

1. Səslərin, sözlərin aydın diksiya ilə tələffüzü.

2. Söz və qrammatik formaların orfoepik qaydalar əsasında tələffüzü.

3. Bir qədər ucadan, aramla danışmaq və oxumaq.

4. Bir qədər astadan danışmaq, nitq fasilələrində daha münasib sözlər fikirləşib tapmaq və nitqini davam etdirmək.

5. Danışiq və xüsusən oxu prosesində intonasiya çalarlarından daha bacarıqla, məzmunu uyğun şəkildə istifadə edə bilmək.

6. Danışanın səciyyəvi söz, ifadə, sitat, sintaktik konstruksiyalar, frazeoloji ifadələr, aforizmlər, atalar sözü, zərb-məsəllər və s. işlətməsi, nitqin xüsusi tərzdə qurulması.

İctimai yerdə çıxış edən öz məqsədini aşkarlamaq, fikirlərini dinləyicilərə asan, aydın, ifadəli, həm də maraqlı bir şəkildə çatdırma bilmək üçün daha münasib, işlədilməmiş sözlərdən, ifadələrdən istifadə etməyə, cümlələr qurmağa çalışır. Bu orijinallıq nitqin qurulmasında daha çox nəzərə çarpır. Nitqdə müəyyən bir ənənəvi forma vardır ki, natiqlər öz çıxışlarını ona uyğun qururlar: məsələnin vacibliyi və aktuallığı izah olunur, sonra mövzunun əsas məzmunu dinləyicilərə çatdırılır, daha sonra isə deyilənlərə yekun vurulur, bəzən ümumi nəticələr çıxarılır. Lakin natiqlərin çoxu bu ənənəni gözləməklə dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək, nitqin effektivliyini yüksəltmək məqsədilə yeni-yeni formalar axtarıb tapırlar.

Nitqin orijinallığını təmin edən vasitələrdən biri də bədii təsvir vasitələridir. Bədii təsvir vasitələrindən (bura daxildir: məcazi mənada işlədilən söz və ifadələr, təşbeh, metafora, mübaliğə və s. müxtəlif üslubi priyomlar – sözlərin təkrarı və ya buraxılması, inversiya, ritorik-natiqanə suallar və s.) yerində, həm də uyarlı bir şəkildə istifadə nitqi təsirli, parlaq, obrazlı etməklə bərabər, ona orijinallıq da gətirir. Həmin vasitələrdən nitqdə istifadə bacarığına yiyələnmək üçün natiq müntəzəm olaraq bədii əsərləri mütlaiə etməli, yazıçı və şairlərin dilindəki natiqlik sənəti baxımından daha yararlı və münasib söz və ifadələrə, digər təsvir vasitələrinə diqqət yetirməli, onlardan yeri gəldikcə istifadə etməyə çalışmalıdır. Volterin təbirincə desək, adamlar yaxşı yazıçıları mütlaiə etdikcə yaxşı danışmağa vərdiş edirlər.

Nitqin münasibliyi. Dil ünsiyyəti müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə və məzmununda olur. Nitq məqamına, yerinə, danışan və dinləyənin xarakterinə, şəxsiyyətinə, təhsilinə, sənətinə, savadına, məqsədinə və s. görə müxtəlif şəkildə təzahür edir. Nitqin münasibliyi deyəndə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: Ünsiyyət neçə şəxs arasındadır?; Natiq (müəllim və başqaları) yığıncaqdamı, auditoriyadamı danışır, mühazirə oxuyur, yaxud radio və ya televiziya vasitəsilə çıxış edir?; Danışan kimdir?; Kimə müraciət olunur?; Dinləyən kimdir?: uşaqdırmı?, ağsaqqaldırmı?, məktəblidirmi?, tələbədirmi?, alimdirmi?; Savadı, təhsili necədir?; İxtisası nədir?; Nitqin məzmunu, məqsədi, istiqaməti necədir?; Danışan nə haqda məlumat verir?; Nəyi sübut etmək istəyir?; Dinləyiciləri nəyə sövq edir və ya nədən çəkəndirmək fikrindədir? və s. Qarşıya qoyulan məqsəddən, dinləyicilərin tərkibindən və səviyyəsindən və s. asılı olaraq nitqdəki sözlər, ifadələr, sintaktik konstruksiyalar müxtəlif olur.

Natiqlik praktikasında nitqin şəraiti, münasibliyi həmişə nəzərə alınmalıdır. Televiziya verilişlərində çıxış edənlər bəzən vaxtın azlığından gileylənir və təəssüflənirlər ki, çox şeyi deyə bilmədilər. Burada, şübhəsiz, günah natiqin özündədir. O, müəyyən edilmiş vaxt ərzində nəzərdə tutduğu məzmunu aydın, dəqiq, yığcam, eyni zamanda, vaxta qənaət etməklə dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır.

Nitqin rabitəliliyi. Natiq fikrini sərbəst, aydın, ardıcıl, yığcam və təsirli ifadə edə bilmək üçün ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək, cümlələri düzgün qurmaq, sözləri yerli-yerində işlətməklə yanaşı, nəzərdə tutduğu məzmunu özünəməvafiq forma ilə ifadə etməyi də bacarmalıdır. Başqa sözlə, nitq həm də rabitəli olmalıdır. Nitqin rabitəliliyi üçün aşağıdakılara əməl edilməlidir:

1. Nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Bunun üçün natiq nitqin predmetini –

haqqında danışacağı (və ya yazacağı) əşyanı, hadisəni, əhvalatı və sairəni yaxşı mənimsəməli, onun mahiyyətini hərtərəfli dərk etməlidir.

2. Hər hansı bir məsələ barəsində danışılarkən (və ya yazılarkən) müəyyən məntiqi ardıcılığa riayət olunmalıdır.

3. Danışan (yazan) əsas və ikinci dərəcəli məsələləri bir-birindən ayırmağı bacarmalıdır. Natiq şərhində əsas məsələ üzərində xüsusi dayanmalı, söhbətin mahiyyətini dinləyiciyə çatdırmalıdır.

Onun nəzərində tutduğu məsələdə ikinci dərəcəli fikirlər əsas fikrin izahına, anlaşılmasına kömək etməlidir. Amma bəzən nitqdə bu tələb gözlənilmir. Danışan mövzuda az əhəmiyyətli məsələlər üzərində daha çox dayanır, uzunçuluğa yol verir ki, belə nitqdə fikir zəif və natamam ifadə olunur.

Əsas fikri çatdıra bilməyən natiqin nitqi, şərhə maraqsız olur, dinləyici belə söhbətdən tez can qurtarmağa çalışır.

4. Natiq öz sözü, cümləsi, düşüncəsi, üslubu ilə danışmalıdır. Özgə dili ilə, hazır cümlələrlə danışmaq natiqin keyfiyyətini aşağı salır, onu canlılıqdan məhrum edir. Natiq məlum olanları şərh etdikdə belə onları öz dili – ifadə tərzilə daha bitkin, daha maraqlı bir formada dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır.

Mövzu:8 Nitqin ifadəliliyi.Nitqin intonasiyası

Plan:

1.Nitqin intonasiyası

2.Nitqin ifadəliliyini yaradan vasitələr

3.Vurğu.Söv vurğusu.

4.Məntiqi vurğusu

5.Heyacanlı vurğu

Nitqin intonasiyası. Natiq fikrini düzgün, aydın, məqsədəuyğun ifadə etməklə yanaşı, onu cazibəli, təsirli, emosional bir formada verməyi, dinləyicinin qəlbinə, zehninə nüfuz edə biləcək inandırıcı dil vasitələrindən istifadə etməyi də bacarmalıdır. Parlaq, kəskin, orijinal, ifadəli nitq dinləyicilərin hisslərinə təsir edir, marağını artırır, diqqətini cəlb edir, fikrin məzmununu yaxşı dərk etməyə kömək göstərir. Dinləyicilər natiqin mühazirələrindən ona görə razılıq edirlər ki, onun danışıq aydın, məzmunludur. Bu nitq güclü məntiq, tutarlı söz, ifadə, cümlələrdən ibarətdir, həm də ifadəlidir, təsirlidir, emosionaldır.

Nitqdə ifadəlilik, emosionallıq müxtəlif vasitələrin köməyi ilə yaranır. Bura daxildir: intonasiya(melodiya, temp, tembr, vurğu, pauza, ritm, səsin gücü, səsin diapazonu), leksik vahidlər: sinonim və antonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözü, zərbi-məsəllər, məcazi mənalı sözlər, birləşmələr, təkrarlar, ritorik fiqurlar, emosional nidalar və s. Sözlərin əsas mənasına əlavə rəng, çalarlıq verən bu ifadəlilik vasitələrinin köməyi ilə natiq (müəllim) ən incə mətləbləri dinləyicilərə çatdırır.

Natiqlik sənətində məntiqli danışıq daha çox əhəmiyyət verilir. Belə danışıq vasitəsilə natiq fikrini, mətnin məzmununu dəqiq və aydın şəkildə dinləyiciyə çatdırmaqla onun ağına, düşüncəsinə təsir etmiş olur. Lakin məzmunun çatdırılması mühazirəçinin yeganə məqsədi deyildir. Əgər danışan təkcə məntiqi qanunauyğunluğu əsas götürsə, başqa sözlə, danışıq fikrin ancaq ifadə forması kimi baxsa, nitq boyasız rəsm əsəri kimi təsirsiz olar və sönük çıxar. Nitq ancaq emosional boya kəsb etdikdə təsirli olur, dinləyicini daha çox maraqlandırır. Məlumdur ki, danışan eyni zamanda mü sahibinin qəlbinə, hisslərinə təsir etmək ,

onda müxtəlif emosiyalar oyatmaq, eşidənləri nəyəsə sövq etmək, nədənsə çəkəndirmək və s. kimi məqsədlər də qarşısına qoyur. Belə hallarda nitq rəngarəng ifadə çalarları kəsb edir, emosional boyalarla müşayiət olunur. İntonasiya baxımından zəngin olan nitq maraqla dinlənilir. Dinləyicilər belə nitqdən, ifadə tərzindən xüsusi zövq alırlar. İntonasiya baxımından düzgün qurulmuş nitq diqqəti daim səfərbər edir, nəzərdə tutulmuş məqsədin, ideyanın dinləyiciyə asan çatmasına şərait yaradır. Əksinə, intonasiya çalarından məhrum olan nitq, monotonluq, süstlük, həddindən artıq sürətlə və ya yavaş danışmaq, diksiyanın pozulması və s. dinləyicini yorur, bəzən hətta əsəbiləşdirir. Dinləyicilər bu cür natiqin mühazirəsindən, necə deyərlər, tez yaxa qurtarmağa çalışırlar.

Dilimiz intonasiya cəhətdən olduqca zəngindir. Bu dil nitq prosesində rəngarəng mənə çaları kəsb edir. İntonasiya çalarları vasitəsilə müxtəlif emosional vəziyyətlər: qorxu, qayğı, qərəz, qəm, məğrurluq, əsəbilik, dəhşət, etinasızlıq, məftunluq, məyusluq, nigarançılıq, nəşə, həyəcan, tələş, təşviş, təskinlik, təntənə, pərtlik, lovğalıq, laqeydlilik, coşqunluq, həya, sevinc, acıq, şübhə, təkəbbür və s. ifadə olunur.

İntonasiya həm danışmaq, həm də oxu prosesi ilə bilavasitə əlaqədar olan ən xarakterik tələffüz hadisəsidir. Ünsiyyət prosesində danışan məqsədinə müvafiq şəkildə nitqinə müxtəlif səs tərtibatı verir. Oxu prosesində isə vəziyyət bir qədər başqadır. Nitqin yazılı formasında müəllifin yalnız məntiqi təfəkkürünün nəticələri verilir. Burada oxuyanın məqsədi yazılı şəkildə verilmiş olan müəllif fikrini açmaq, onu səsləndirməkdir.

İntonasiya nitqdə elə incə emosional münasibətlər yaradır ki, heç bir formal əlamət onu yarada bilməz. İntonasiya cümlənin, ifadənin, ayrıca götürülmüş sözün təsir qüvvəsini nəinki artırır, onun əslində ifadə etdiyi mənanı təhrif edə, ya da tamamilə əks mənada başa düşülməsinə səbəb ola bilər. İntonasiya vasitəsilə adi fikri ifadə edən ən "nəzakətli" sözlərlə dinləyicinin qəlbinə dəymək olar. Məsələn, buyurun oturun, bağışlayın, üzr istəyirəm, xoş gəlmişsiniz, bəli, əhsən, təşəkkür edirəm və s. kimi nəzakət və hörmət mənasını ifadə edən sözlər bəzi məqamlarda rişxənd, istehza, hiddət, qəzəb, kinayə, etiraz və s. bildirən intonasiya boyaları ilə də işlənilə bilər. Fransız fonetiki Qrammonun dediyi kimi "cümlələri əmələ gətirən sözlər onun yalnız "skeletidir", bu skeletə hərəkət və həyat verən intonasiyadır.

İntonasiya ilə bağlı qüsurun başqa bir forması oxu və danışmaq sürətinin normadan bir qədər yavaş olmasıdır. Belə nitqdə dinamika zəif, sözlər, nitq taktları, cümlələr arasındakı pauzaların müddət ölçüləri normadan artıq olur. Yavaş oxu danışmaq və qiraətdə monotonluğa gətirib çıxarır, dinləyici yorulur,

eşitdiyini tam şəkildə mənimsəyə bilmir. Natiqlərin, mühazirəçilərin içərisində yüksək templə danışan və oxuyanlara da rast gəlinir.

Yüksək templə danışmaq və oxumaq öz-özlüyündə müsbət haldır. Lakin müəyyən hüduda qədər, hüduddankənar danışmaq və oxu səs-küy kimi qarşılır, belə oxu dinləyicini yorur, çox vaxt ətrafdakılara da mane olur.

Natiqlik təcrübəsində aşağı tonla danışan və oxuyanlara da təsadüf olunur. Belə nitq ünsiyyətə istənilən səviyyədə xidmət edə bilmir. O, dinləyiciyə çatmır. Aşağı tonla danışmaq və oxu dinləyənin eşitmə orqanını daima gərgin vəziyyətdə saxlayır. Bu cür oxu, danışmaq natiqlik praktikasında məqbul hesab olunmur.

Danışmaq və xüsusən oxuda özünü göstərən ümumi bir qüsurlu intonasiyaya kasıblıqdır. Bu o deməkdir ki, danışmaq, xüsusən oxuda müəyyən məzmun, müxtəlif emosional vəziyyətlər (alicənablıq, ağrı, abır, bədbəxtlik, əsəbilik, əzab, ələm, qəzəb, qeyz, qeyrət, qayğı, qüssə, zövq, etinasızlıq, inam, iftixar, izzət, yəqinlik, qəhərlənmək, dəhşət, vahimə, diksinmə, öyünmə, fəxr etmə, qərarlılıq, acizlik, vüqar, iddia, yaxşılıq, yamanlıq və s.) uyğun informasiya çaları ilə verilə bilmir, dilimizin zəngin intonasiya çaları zəif nəzərə çarpır.

K.S.Stanislavskinin aşağıdakı fikri bu baxımdan dəyərlidir. “Danışmaq, şeir özü də musiqidir. Danışmaqda da, şeirdə də səs məlahətli olmalıdır, skripka kimi səslənməlidir, taxtaya dəyən noxud kimi taqqıldamamalıdır. Elə etmək lazımdır ki, danışmaq muncuq kimi düzölsün, qovuşsun, hecalara bölünməsin”.

Nitqin intonasiyası kompleks dil hadisəsidir. İntonasiya tələffüzün dörd elementi – fasilə, vurğu, melodiya və tempi özündə birləşdirir. Bütün hərəkətlər kimi nitq başlanğıca (hərəkətin doğması), davama (hərəkətin inkişafı və müəyyən istiqamətə yönəlməsi) və sona (hərəkətin kəsilməsi) malikdir. Canlı nitqdə daim müəyyən bir hərəkət, sürət, güc, fasilə özünü göstərir ki, bunlar intonasiyanın yuxarıda göstərilən dörd elementi ilə əlaqədardır. Nitqin gücü, zərbəsi, dinamikası **vurğusu, sürəti** onun **tempi**, istiqaməti onun melodiyası, dayanacağı isə **fasilədir**. Vurğu, fasilə, temp, melodiya nitqin xarici komponentləridir. Bu xarici komponentlər səslənməni yaradır. Bu ünsürlər – nitqin texniki cəhətləri nitq mədəniyyətinin əsas bölmələrindən biri olub, danışmaq və oxuda ifadəliliyin yaranmasına xidmət edir.

Vurğu. Vurğu intonasiyanın əsas ünsürlərindəndir. Dilçilik ədəbiyyatında onun üç növündən – söz vurğusu, məntiqi vurğu və həyəcanlı vurğudan bəhs olunur.

Söz vurğusu. Söz vurğusu nitqdə, əsasən, iki vəzifəni yerinə yetirir:

a) sözlərdə forma gözəlliyi yaradır; b) yeni məna əmələ gətirir. Bunlardan birincisi fonetik, ikincisi fonosemantik vəzifədir. Vurğu öz yerində deyiləndə söz tam, dəqiq, səlis, təbii, ürəyəyatan formasını, ən optimal fonetik şəklini alır. əks halda, sözlər bayağılaşır, öz axarından uzaqlaşır, süni deyim yaranır, məna anlaşılmır. Şifahi nitq üzərində müşahidələr göstərir ki, vurğu səhv vurulanda həm sözlərin, həm də bütövlükdə cümlələrin mənası dolaşır. Məsələn: də`ymə düşər – dəymədüşə`r, di`mdik –dimdi`k, gö`rməmiş – görməmi`ş, bağla` - ba`ğla, yağsa` - ya`ğsa, qı`zdır – qızdı`r, gülü`n –gü`lün, sa`bah – saba`h və s. kimi omonimləşmiş sözlər yalnız vurğu vasitəsi ilə fərqlənir. Sözlərdə vurğunun qüsurlu tələffüzü nitqin gözəlliyinə xələl gətirir, onun təbii gücünü azaldır, nəzərdə tutulan fikir ideya, məqsəd dinləyiciyə istənilən səviyyəyə çata bilmir. Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə vurğu dilin təbiətinə görə (iltisاقiliyin bir əlaməti kimi) əsasən son heca üzərində düşür.

Sözlərdə vurğunun düzgün tələffüzü mühazirəçi, müəllim, söz sənəti ilə məşğul olan adamlar üçün daha vacibdir. Hər hansı bir alınma sözün, terminin deyilişində yol verilən qüsurlar mühazirəçinin (müəllimin) nitqinə xələl gətirir, onun effektini azaldır.

Vurğunun düzgün tələffüzü alınma sözlərin deyilişində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İşlətdiyimiz alınmalar vurğunun yerinə görə üç qrupa bölünür:

a) vurğusu birinci hecada olan sözlər;

b) vurğusu orta hecada olan sözlər;

c) vurğusu son hecada olan sözlər;

Vurğusu birinci hecada olan alınma sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

a`riya, di`ksiya, di`ktor, do`llar ,e`ra, fa`brik, fo`rma, fi`niş, f`irma, fo`klor, ko`mpas, ku`bok, le`ksika,

Alınma sözlərin müəyyən bir qrupunda vurğu orta hecada tələffüz olunur. Məsələn: akva`rium, aku`stika, alümi`nium, Ame`rika, anali`tik, batare`ya, dia`metr, dikta`tor, ekzo`tika, kalkulya`tor, kata`loq, konstitu`siya, malyari`ya, mano`metr, meta`fora,omo`nim, orna`ment, parla`mentrea`ksiya, rema`rka, simme`triya, sino`nim və s.

Vurğusu son hecaya düşən sözlər: delfi`n, def`is, Litva`, bomba`, mane`vr, pedaço`q, benzi`n, Saxali`n, Pari`s, İsve`ç, foye`, Moskva` və s.

Mürəkkəb sözlərin vurğusu daha geniş araşdırmalar tələb edir. Bu sözləri əmələ gətirən birinci söz müstəqil vurğusunu itirir, hər iki tərəf üçün ümumi olan vurğu ikinci sözün üzərində tələffüz olunur. Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərin əksəriyyəti bu qanuna tabe olur. Məsələn; alagö`z, qaraqaş, boyunbağı, qayınana, ağcaqayı`n, ayaqqabı, pambıqtəmizləmə, Həsənoğlu, yadelli, bərabərhüquqlu, səsvermə` və s. Belə sözlərin bəzində vurğu tərkibin birinci tərəfinin üzərinə düşür. Məsələn; Gö`yçay, Qara`bağ, A`ğsu, A`ğdaş, A`ğdam, sü`bçağı, dünya`görüşü, i`ldönümü və s. Mühazirəçi alınma söz və terminləri düzgün tələffüz etməyi bacarmalıdır. Bunun digər yolu mövcud sorğu kitabçalarından istifadə etməkdir.

Məntiqi vurğu. Məntiqi vurğu cümlədə hər dəfə yeni söz üzərində düşəndə xüsusi məna çaları əmələ gəlir. Məntiqi vurğuya riayət etməyin nətiqin ifadəli oxusu, danışığı, mühazirə və söhbətlərində praktik əhəmiyyəti böyükdür. Məntiqi vurğu nitqdə məna dəqiqliyi, məqsədin anlaşılması, danışanın çatdırmaq istədiyi fikir deməkdir.

Həyəcanlı vurğu. Nitqin emosionallığını artıran vasitələrdən biri də həyəcanlı (emfatik) vurğudur. Sait-samit quruluşlu sözlərdə sonda gələn samit və sait güclü (iki-üç qat şiddətli) deyilməklə həyəcanlı vurğu yaranır, sözün məna sferasında danışanın bəhs etdiyi əşya və ya hadisəyə münasibətinə uyğun dəyişmə baş verir. Məsələn; of, ay, uf və s. nidalar yazıldığı kimi tələffüz edildikdə həyəcan, hiss bildirir, lakin samitlər qoşalaşdırıldıqda, üçləşdirildikdə əmələ gələn, dərk edilən məna artıq sadəcə nida deyil, həyəcanlı vurğunun oyatdığı təəssüratdır. Bu daha dərin, güclü və təsirlidir. Həmin sözləri ayrılıqda və cümlədə həyəcanlı vurğu ilə söyləməklə sözlərin şifahi nitqdə nə qədər yeni-yeni əlamətlər qazandığının şahidi oluruq.

Mövzu:9

Nitq fasiləsi

Plan:

1.Nitq fasiləsinin funksiyaları

2.Fasilənin mahiyyəti

3.Məntiqi fasilə

4.Psixoloji fasilə

Nitq fasiləsi. İntonasiyanın digər ünsürü fasilədir. Nitq müəyyən dayanacaqğa malikdir. Tənəffüs məqsədilə danışq və oxu prosesində edilən bu dayanacaq fasilə (pauza) adlanır.

Tələffüz prosesində nəfəs və səsin düzgün tənzim edilməsi mühüm şərtlərdəndir. Xüsusən, nəfəsalmaya düzgün əməl olunmaması nitq zamanı darıxmaya, təngnəfəsliyə, diksiyanın pozulmasına və s. kimi hallara gətirib çıxarır.

Nitq prosesində normal tənəffüsün rolu böyükdür. Tənəffüs iki funksiyanı yerinə yetirir: o həm insan həyatı üçün zəruri şərt, həm də nitqi yaradan başlıca vasitədir. Həyat üçün lazım olan tənəffüs aşağıdakı ardıcılığa malikdir, nəfəsalma, nəfəsvermə və fasilə. Nəfəsalma (ciyərlərin oksigenlə doldurulması) tənəffüsdə ən aktiv, şüurdan asılı olmayan prosesdir.

Danışanın məqsədindən, daha doğrusu, nitqin məzmunundan asılı olaraq tənəffüsün, xüsusən nəfəsvermənin adi ritmi pozulur, nəfəsvermə nəfəsalmadan xeyli uzun sürür. Nəfəsvermə və nəfəsalma arasındakı dövretmənin nəticəsində nitqdə uzun və qısa fasilələr əmələ gəlir.

Nitq fasiləsi həm **məntiqi**, həm də **psixoloji** funksiya daşıyır. **Məntiqi fasilə** nitqi mənə daşıyan hissələrə bölməklə, onun dəqiqliyini, düzgünlüyünü, aydınlığını təmin edir. Danışan bu fasilənin köməkliyi ilə ifadə edəcəyi fikri dinləyicinin diqqətinə çatdırır, bəzən nitqdə yaranan dolaşıqlığı aradan qaldırır. Fasilə cümlədə vahid mənə bütövlüyündə birləşən qrupları həm ayırır, həm də birləşdirir. Buna görə də ona əlaqələndirici, yaxud birləşdirici fasilə də deyilir. Fasilənin birləşdirmə funksiyası onun ayırma funksiyasından üstündür. O, nitqə axıcılıq verir, onun təbii oxunaqlığını təmin edir. Bu fasilənin köməyi ilə biz sözdən nitqin məntiqi cəhətdən daha canlı olan digər formasına – sözlərin birləşməsinə keçirik. Fasilə bizim üçün fikrimizi təshih etmək, səhvlərin qarşısını almaqdan ötrü qoruyucu rolunu oynayır. Fasiləsiz, daha doğrusu, məntiqi aydınlığa malik olmayan nitq mənasızdır.

Davamlıq baxımından məntiqi xarakterli fasilələr müxtəlif ölçüdə - adi (normal), bir qədər davamlı və adi normadan qısa olur. Həmcins üzvlər arasındakı fasilə adi ölçüdədir. Abzaslarda, cümlənin sonunda, nöqtədən sonra, iki və çox nöqtədə, tire işarəsi qoyulan yerdə, mübtədə qrupu ilə xəbər qrupu arasında böyük fasilə edilir. Kiçik fasilə ən çox sintaqmalar (təqtilər) arasında özünü göstərir.

Nitqdə sintaqmanın müxtəlif qrupları mövcuddur. Bu qruplara söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, bir məna verən nominativ adlar, mürəkkəb idarə, müəssisə, təşkilat adları, terminlər və s. daxildir. Onlar bir sözdən, söz birləşməsindən, bəzən də bir cümlədən ibarət ola bilər. Sintagma cümlə üzvü, mürəkkəb cümlənin bir hissəsi, xitab, ara sözü və s. olur.

Sintaqmaların sərhədində fasilə edildiyi halda, çox zaman durğu işarəsi qoyulmur. Bu cəhət ifadəli oxu və əzbər söyləmədə xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Belə halın bir neçəsini göstərək:

1. Mübtədə qrupu ilə xəbər qrupu arasında fasilə edilir, lakin durğu işarəsi qoyulmur. Məsələn; Birdən-birə qopmuş külək / gəmini beşik kimi yırgalamağa başladı

2. Qarşılaşdırma bildirən bağlayıcılar özündən sonra gələn sözlə müəyyən fasilə ilə ayrılır. Məsələn; Onlar tez-tez görüşürdülər / ancaq söhbətləri uzun çəkərdi (M.H.).

3. Səbəb bildirən çünki bağlayıcısından sonra fasilə edilir. Məsələn; Bu gün deyilsə, sabah gələcəklər , çünki / həyat özü bunu tələb edir (C.C.)

4. Bir sıra ədat və qoşmadan sonra da fasilə edilir: **a) artıq** / ədatından sonra. Məsələn; Artıq / həyat məni tərk edir, nəfəsim boğulur (Ə.Məmmədخانlı); **b) qüvvətləndirici hətta** ədatından sonra. Məsələn; Hətta/ Rüstəm kişi bir balaca pərt oldu (İ.Şıxlı); **c) bəri, qabaq, əvvəl, sonra, ötrü, ilə** qoşmalarından sonra. Məsələn; O, rəqsi bitirdikdən sonra / qonaqlar tərəfindən alqışlandı (S.S.Axundov).

5. Axırncı həmcins üzvdən sonra Bu, əsasən, həmcins mübtədə və tamamlıqlara aiddir). Məsələn; Sevənlərin sevincləri, həyəcanları, göz yaşları / ona anlaşılmaz, uzaq və dumanlı görünürdü.

6. Müxtəsər cümlədə mübtədə ilə xəbər arasında. Əgər sadə geniş cümlədə mübtədə ilə xəbərdən biri mürəkkəb olarsa, onların arasında fasilə edilir. Məsələn; Əhməd / sinfin əlaçısıdır. Məktəb direktoru / danışdı.

Fasilə **psixoloji funksiya** da daşıyır. Bu fasilə dinləyicinin diqqətini danışanın mətndən əlavə nəzərdə tutduğu və bilavasitə sözlərlə ifadə etmək istəmədiyi cəhətə cəlb edir. Tutaq ki, düşmənlərin ağır cəza, işgəncə ilə öldürdüyü 83 bir əsgər haqqında söhbət gedir. Danışan bu hadisəni daha təsirli vermək üçün psixoloji fasilədən belə istifadə edir. “Düşmənlər onu güllələmədilər... Onlar onu diri-diri torpağa basdırdılar”. Burada fasilə (çox nöqtələrin yerində) özündən sonra gələn fikri qüvvətləndirir. Dinləyici əvvəlkindən daha dəhşətli olan bir hadisənin baş verəcəyini səbirsizliklə gözləyir. Psixoloji fasilə yazıda, adətən, çox nöqtə ilə göstərilir. Bütün hallarda çox nöqtədə edilən fasilə psixoloji fasilədir. Fasilə mövzunun mənasından, danışanın bəhs etdiyi məsələyə münasibətdən doğmalı, bu zaman yaranan sükut nitqdən daha təsirli, daha məzmunlu olmalıdır.

Mövzu № 10. Nitqin melodikliyi

Plan:

1. Nitqin melodikliyinin funksiyaları

2. Melodiya ilə durğu işarələri arasındakı münasibət

3. Tembr

4. Sintaktik quruluşların tələffüzü qaydaları

5. Həmcins üzvlərinin tələffüzü

Nitqin melodikliyi. Nitq zamanı səs gah alçalır, gah da yüksəlir. Səsin müəyyən intervalda alçalıb qalxması musiqidə olduğu kimi, nitqdə də melodikliyi əmələ gətirir. Nitqin bu keyfiyyəti hissi halların ifadəsi kimi meydana çıxır. Həyatda temperamentsiz, hissiz adamların nitqi melodiklik baxımından zəif olur. İnsanın emosional həssaslığı nə qədər çox olarsa, onun nitqinin melodik ifadəliliyi bir o qədər zəngin olur. Cümləyə məxsus melodiya məntiqi və psixoloji olmaqla iki funksiyanı yerinə yetirir.

Melodiya ilə durğu işarələri arasındakı münasibət fasilə ilə durğu işarələri arasındakı münasibətin demək olar ki, eynidir. Belə ki:

1. Vergül bütün hallarda nitq tonunun yüksəlməsini tələb edir.
2. Nöqtədə səs tonu aşağı enir.
3. Nöqtəli-vergülün melodiyası nöqtənin melodiyasına yaxındır. Bu işarə qoyulan yerdə səs tonu bir qədər aşağı enir.
4. İki nöqtədə səsin tonu alçalır.
5. Tire və mötərizə ilə cümlənin digər üzvlərindən ayrılan sözlər ənən intonasiya ilə oxunur. Bu işarədən sonra gələn söz mötərizədən, tiredən əvvəlki sözün intonasiyasına uyğun şəkildə deyilir və oxunur.

Sual, nida işarəsi qoyulmuş cümlələr yüksək səs tonu ilə tələffüz olunur. Cümlə melodiyası psixoloji funksiya da daşıyır. Bu melodiya danışanın daxili hisslərini vermək üçün əsas və başlıca vasitədir.

Psixoloji funksiyalı melodiya səsin qalxıb-enmə dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlif keyfiyyət kəsb edir. Əgər səsin yüksəlməsi və alçalması arasında interval

eyni nisbətdədirsə, belə nitq melodiklikdən məhrumdur. Bu cür danışq tərzi monoton adlanır. Monoton nitqdə səs tonu yeknəsəqdir. Nekroloq və digər bəd xəbərler, fəlakət, faciəvi hadisələr və s. aşağı tonla – monoton bir tərzdə oxunur. Monotonluq danışq və oxu üçün yabançı bir haldır. Belə danışq tərzi dinləyicini yorur, məndəki əsas fikrin anlaşılmasına mane olur.

Natiqlik praktikasında nitqin melodiklik baxımından zənginliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz belə keyfiyyətə malik olanlar söhbətlərində, mühazirələrində, oxu prosesində dinləyicilərin marağını, diqqətini cəlb edə bilir, onların qəlbinə yol tapırlar.

İfadəliliyin ən incə və mürəkkəb vasitələrindən biri də **tembrdir**. Tembr fransız sözü olub, zıncırov deməkdir. Tembr tələffüzdə əlavə səslərin (obertonların) köməkliliyi ilə yaranır. Əlavə səslər əsas səsi qüvvətləndirir, ona xüsusi rəng verir. Tembr vasitəsilə biz müxtəlif musiqi alətlərinin (tar, kamança, piano, gitara, qarmon və s.) səslərini bir-birindən fərqləndirir, hər hansı bir tanışi üzünü görmədən (məsələn, telefon vasitəsilə) səsindən tanıya bilirik. Tembr danışanın əhval-ruhiyyəsindən, onun insan, əşya və hadisələrə münasibətindən asılı olaraq dəyişir. Danışanın fərdin fiziki göstəriciləri və səciyyəvi psixoloji xüsusiyyətləri də (xəstəliyi, sağlamlığı, bədbəxtliyi, xoşbəxtliyi və s.) səs tembrində “oxunur”.

Tembrin ifadəli oxuda xüsusi rolu vardır. Oxuda ən çətin məsələ hər hansı bir obrazın danışq tembrini müəyyənləşdirməkdir. Əsəroxunarkən (hətta səssiz oxunarkən) qəhrəmanın səs tembri “eşidilir”, keçirdiyi psixoloji hallarla əlaqədar səs tembrinin dəyişməsi də hiss edilir.

Plan:**1.Dil və nitq****2.Dioloji nitq****3.Monoloji nitq**

“**Nitq** – müəyyən kollektivin digər üzvləri ilə əlaqə saxlamaq məqsədilə dildən istifadə edən şəxsin fəaliyyəti, danışıq; mürəkkəb məzmunun – həm informasiya, həm çağırış – müraciət, həm dinləyicini təhrik etmə və s. ifadəsi üçün dilin müxtəlif vasitələrinin işlədilməsi”dir .Dil və nitq eyni bir hadisənin nitq fəaliyyətinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki cəhətidir. Nitqin aydınlığı və təsirli ola bilməsi üçün dil, öz növbəsində dilin mövcudluğu üçün – nitq zəruridir. Hər hansı dilin sistemini yalnız nitqdəki təzahürünə görə müəyyənləşdirmək olur. Nitq nəinki dili təzahür etdirir, həm də onu inkişaf etdirir, formalaşdırır. Nitq fəaliyyətdə, yəni öz funksiyasını yerinə yetirməkdə olan dildir, nitq aktıdır. Nitq dilin konkret ünsiyyət şəraitində realizə olunması, informasiyanın ötürülməsi və əldə edilməsidir. Dil ünsiyyət vasitəsidirsə, nitq ünsiyyətin özüdür.

İsveçrə dilçisi məşhur F.de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” adlı əsərində dil və nitqin oxşar və fərqli cəhətləri ilk dəfə ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. O, dil və nitqi iki müxtəlif hadisə hesab etmiş, göstərmişdir ki, dil qrammatik sistem və lüğət tərkibindən, yəni dil vahidlərindən, nitq həmin vahidlərdən ünsiyyət məqsədilə istifadədir. Nitq fərdi danışıq və eşitmə faktorlarından ibarətdir. Sonralar bu tezislə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr meydana gəlmiş, fikirlər söylənilmişdir. Bu fikirlər nəticə etibarilə belə ümumiləşdirilmişdir ki, dil və nitq fərqli kateqoriyalar olsa da, bu iki anlayış bir-birinə bağlıdır, bir-biri ilə dialektik vəhdətdədir. Dilin funksiyaları (məlumatvermə, ünsiyyət, təsirgöstərmə) nitqin də funksiyalarıdır. Dil nitqin hesabına, nitq də dilin hesabına zənginləşər. Dil nitqdə fəaliyyət göstərir. Nitqdən təcrid olunanda o mücərrəd bir mahiyyət daşıyır, ünsiyyət, anlama üçün yararsız olur. Nitq ünsiyyət prosesi olduğundan nitq və dil arasındakı qarşılıqlı əlaqələr bu prosesdə baş verir.

Nə qədər yaxın və qarşılıqlı əlaqədə olsa da, dil və nitqin özünəməxsus cəhətləri vardır ki, bu onları bir-birindən fərqləndirir. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

1. Dil ünsiyyət vasitəsidir. Nitq isə bu ünsiyyətin özüdür. Nitq insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən fikir mübadiləsi və ünsiyyət prosesidir . Ünsiyyət

vasitələri imkan vəziyyətində dildir. Nitq dil normalarına əsaslanır, dil sistemi isə öz növbəsində nitq fəaliyyətində təzahür edir, təkmilləşir.

2. Nitq fərddir, ayrı-ayrı adamların nitq aktlarıdır, vərdişləridir, danışığıdır, yazısıdır. Yazıcının dili dedikdə, yazıcının nitqi (nitqinin yazıya köçürülmüş forması) nəzərdə tutulur.

Ümumxalq dili eyni bir dil kollektivi üzvlərinin əlaqə məqsədilə dildən istifadə formalarından asılı olaraq müxtəlif dəyişikliyə uğrayır. Danışanlar, yaxud yazarlar dil vasitələrindən eyni şəkildə istifadə etmirlər. Bu istifadə şəxsin təhsili, həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, mədəni səviyyəsi və s. ilə bağlı müxtəlif şəkildə olur.

3. Dili ünsiyyət vasitəsi kimi müşahidə etmək mümkün deyildir. Bu müşahidə fərdlərin nitqi və onun məhsulu olan mətn üzrə aparılır. Dilə dair qrammatika kitabları və digər sorğu vəsaitləri bu mətnlər, onların təhlili yolu ilə aparılan araşdırmaların nəticəsi olaraq yazılır, oxuculara təqdim olunur. Nitq daha çox sintaksislə bağlıdır, onun sinonimi kimi işlənir.

4. Nitq tarixi səciyyə daşıyır, dil isə tarixdən kənardadır. Başqa sözlə, nitq işləndiyi şəraitdən asılıdır, həmin şəraitdəki bütün faktorların təsirinə məruz qalır, dəyişikliyə uğrayır. Lakin dil normalarının köməyi ilə bu dəyişikliklərdən, təsirlərdən özünü qoruyur.

5. Nitq dil ilə müqayisədə mütəhərrik və dinamikdir. Onun vahidləri (mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri, cümlələr) nitq prosesində yaranır, mürəkkəb quruluşa malik olur. Bu vahidlər həmin an üçün zəruri ehtiyacı ödəmək məqsədi güdür. Dil isə nitqlə müqayisədə sabitdir, dəyişmir. Dildə səhv ola bilməz, nitqdə isə ola bilər. Dil tarazlaşmış, nizamlanmış normalar sistemində və lüğət tərkibinə malikdir. Bu mənada dil nitqin formasıdır, fikir isə onun məzmunu.

6. Nitq fərddi – psixi, dil isə ictimai hadisədir. Hər bir nitq aktı bütün psixi formaların (duyğu, hiss, təsəvvür, qavrayış, təfəkkür, emosiya və s.) təsirinə məruz qalır, ayrı-ayrı şəxslər dilin zəngin ifadə vasitələrindən müxtəlif şəkildə istifadə edirlər. Bu səbəbdən birinin nitqi, danışığı digərlərindən gözəl, zəngin, əhatəli, məzmunlu və təsirli olur.

7. Nitq və dil quruluşuna görə də fərqlənirlər. Dilin quruluşu onun ən böyük vahidi olan cümlədə özünü göstərir. Nitqin quruluşuna isə cümlə, abzas və mətn daxildir. Dil sisteminin ən böyük vahidi sayılan cümlə nitq sistemində ən kiçik vahid olur.

Dil və nitq aşağıdakı fərq qarşılaşmada özünü aydın göstərir: Obyektivlik–subyektivlik, ümumilik–xüsusiyyət, daimilik–dəyişkənlik, bəşəriyyət– millilik, statiklik–dinamiklik, mücərrədlik–konkretlik, ictimailik–fərdilik, mümkünlük–gerçəklik, rasionallıq–emosionallıq və s.

Aralarında fərqlərin olmasına baxmayaraq nitq və dilin qarşılıqlı əlaqəsi vardır. “Nitqin aydın olması və özünün bütün təsirini göstərməsi üçün dil vacibdir; nitq öz növbəsində dilin bərqərar olması üçün vacibdir; tarixən nitq mövcudluğu həmişə dildən əvvəl olur” .

Nitqin ifadə üsullarına, təzahür şəkillərinə, kommunikasiya məqsədinə, şəraitinə və s. əlamətlərə görə bir sıra növləri (şifahi nitq, yazılı nitq, rəsmi nitq, səhnə nitqi, danışq nitqi, kütləvi nitq, ədəbi nitq, vasitəli nitq, vasitəsiz nitq, təşkil olunmuş və təşkil olunmamış nitq və s.) mövcuddur ki, onlar müəyyən cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Danışan və dinləyənin nitq prosesində iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bir nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərir: sual verir, dinləyən cavab, danışan rəyini söyləyir, müsahib ona münasibətini bildirir. Başqa bir nitq formasında isə dinləyən ya ehtiyac, ya da imkanının olmaması üzündən müsahibinin danışığına müdaxilə etmir, münasibət göstərmir. Bu cür şərhətmə və dinləmə nitqin dialoji və monoloji formalarını yaradır.

Dialoji nitq. Bu nitq fəaliyyətinin bir forması olaraq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında bir-birini izləyən, növbələşən canlı ünsiyyət, danışqdır. Burada danışan, daha doğrusu, fikri ifadə edən şəxs əvvəlcə daxilən öz-özünə düşünür, sonra isə xarici nitqə keçir, demək istədiyini sözlə ifadə edir. Fikri qəbul edən (dinləyən, eşidən) əvvəlcə dinləyir, sonra düşünür, daxili nitqdən xarici nitqə keçərək müsahibinə müvafiq cavab verir. Dialoji nitqdə həmsöhbətlərdən birinin ifadə etdiyi fikir digəri tərəfindən qavranılır. Burada monoloji nitqdən fərqli olaraq söhbətə öncədən hazırlıq görülmür. Bu səbəbdən dialoji nitqdə tərəflər daha fəal olurlar. Dialoji nitqin bütün formalarında (dialoji söhbət, danışq formalarında) onun iştirakçıları hadisəni təfərrüatı ilə danışır, olanlara öz münasibətini bildirir, dediklərinin daha inandırıcı olması üçün sübutlar, dəlillər gətirirlər. Qarşılıqlı söhbət zamanı tərəflərin işlətdikləri müxtəlif formalar (müraciətlər, ara sözlər, ritorik suallar və s.) ümumi bir bütövlük, fikri vəhdət yaradır. Dialoq zamanı leksik təkrarlara, suala sualla cavabvermə, cümlədə söz düzümünün pozulması, fikrin elliptik qurulması, pauzalar və s. özünü göstərə bilər. Əlbəttə, belə ünsiyyət

prosesində anlaşılmanın təmin olunması üçün dilin bütün normalarına riayət edilməklə yanaşı, normal intonasiyanın gözlənilməsi vacib sayılmalıdır. Nitqin dialoji forması mükəllimə də adlanır. O, danışq dili üçün səciyyəvi, yığcam və ixtisar olunmuş nitqdir. Orada ifadələr bir qədər qısa, sintaktik quruluşlar sadədir. Yarımçıq cümlələrdən daha çox işlədilir. Nitqin bu növündə digər vasitələrdən də - jest, mimika, əl-qol hərəkəti və s. geniş istifadə olunur. Dialoji nitqdə intonasiya mühüm rol oynayır.

Monoloji nitq. Dialoji nitqlə müqayisədə monoloji nitq struktur baxımından sadədir. Fikir bir nəfər tərəfindən geniş və ya müxtəsər şəkildə, rabitəli bir tərzdə ifadə edilir. Burada danışanın müsahibi (və ya müsahibləri) ilə əks əlaqəsi olmur. Monoloji nitqdə məqsəd nitqin əsas kommunikativ növlərindən (təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə) istifadə etməklə hər hansı bir məzmunun başqasına çatdırılmasıdır. Bu, təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış nitqdir. Yəni danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür, ifadə edəcəyi fikrin həcmi, xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını, dil materiallarını seçir, müsahibinin (müsahiblərinin) səviyyəsini, deyəcəklərinin ona (onlara) necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır. Nitqin bu formasında danışan fikrən və ya yazılı şəkildə plan tutur, şərh edəcəyi məzmunu vermək üçün ona, necə deyərlər, dil donu geyindirir. Hansı sözlərdən, ifadələrdən istifadə edəcəyini, nitqini necə başlayacağını və quracağını və s. özü üçün müəyyənləşdirir.

Mövzu № 12.

Yazılı və şifahi nitq

Plan:

1.Təşkil olunmuş nitq

2.Yazılı və şifahi nitqin fərqləri

3.Mühazirə

4.Məruzə

5.Çıxış

Nitq mədəniyyətindən söhbət gedəndə, adətən, onun (nitqin) şifahi forması nəzərdə tutulur, yazılı nitq bu anlayışa daxil edilmir. Əslində isə nitq mədəniyyəti problemlərini nitqin səlis qurulması, dil vahidlərinin məqsədəuyğun, dəqiq, ahəngdar, aydın, məzmunlu və lakonik ifadə edilməsi və digər bu kimi məsələlərlə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Nitq mədəniyyəti problemi bunlarla yanaşı, əyani, konkret ifadə vasitəsi olan yazılı dillə də son dərəcədə bağlıdır. Dil sisteminin həm şifahi, həm də yazılı formalarında ədəbi dil normalalarının gözlənilməsi dilin hərtərəfli inkişafı, onun sosial funksiyasının genişlənməsi baxımından başlıca şərtidir. Nitq mədəniyyətindən, ədəbi dilin normaları əsasında fəaliyyət göstərən nümunəvi nitqdən, onun düzgünlüyü, aydınlığı, saflığı, səlisliyi və s. söhbət gedirsə, o zaman yazılı nitqin orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarına əməl etmək də normativlik sayılmalıdır. Nitq inkişafı üzrə aparılan təlim işlərində onun yazılı və şifahi formaları vəhdət şəklində götürülməlidir. "... ancaq şifahi nitqə diqqət yetirib, yazılı nitqi unutmaq nitq mədəniyyətini birtərəfli inkişaf etdirmək deməkdir".

Ədəbi dilin şifahi və yazılı formalarının hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, bu səbəbdən irəli gələn fərqli cəhətləri vardır. Həmin fərqlər dilçilik ədəbiyyatında aşağıdakı şəkildə göstərilir:

1. Yazılı nitqin ifadə vasitələri hərf və yazı, şifahi nitqin ifadə vasitələri səs və sözdür;

2. Yazılı nitq sərbəst və müfəssəl bir ünsiyyət formasıdır. Burada həmsöhbətlə əks əlaqə olmur. Yazan fikrini başqalarına nə dərəcədə çatacağını, aydın olub-olmayacağını daim diqqət mərkəzində saxlayır, bacardığı qədər şərhini aydın,

anlaşıqlı qurmağa çalışır. Bunun üçün nitqin bu növündə daha münasib və yararlı dil vasitələrindən istifadə olunması lazım gəlir.

3. Şifahi ədəbi dilin leksikasında hamıya aydın, ümumişlək sözlərə geniş yer verilir, yazılı ədəbi dildə isə elmi, texniki, siyasi və digər terminlər daha çox işlədilir.

4. Ədəbi dilin şifahi formasında cümlələr, əsasən, qısa və quruluşca sadə olur, yazılı dildə isə əksinə, uzun və mürəkkəb cümlələrdən daha çox istifadə edilir.

5. Şifahi ədəbi dildə yarımçıq cümlələrə, qısa replikalara, yazılı ədəbi dildə isə bütöv, mürəkkəb cümlələrə daha geniş yer verilir. Buna görə də yazılı dilin sintaksisi daha mürəkkəb olar.

6. Şifahi ədəbi dil fikrin əsas incəliklərini, müxtəlif intonasiya çalarlarını özündə əks etdirən canlı dildirsə, yazılı nitq bir növ sünidir. "Söz özünün ən güclü təsirini, öz əlvan qiyafəsini yalnız şifahi nitqdə tapmağa qadirdir. Əgər o yazılı nitqdə açılmamış bir qönçədirsə, şifahi nitqdə ətirli bir çiçəyə çevrilir"

7. Ədəbi dilin şifahi formasında fikrin ifadəsi üçün yardımçı vasitələrdən – mimika, jest və bədən hərəkətlərindən istifadə olunur. Yazılı ədəbi dildə isə həmin vasitələrin ifadə etdiyi məna çaları müəyyən təsvir yolu ilə oxucuya çatdırılır.

8. Şifahi ədəbi dil müəyyən vasitə olmadan bu və ya digər fikri gələcək nəslə çatdırı bilmir. Lakin yazılı nitq bu funksiyanı yerinə yetirə bilir.

9. Şifahi ədəbi dilin tempi sürətli, yazılı ədəbi dilin tempi isə aşığdır, zəifdir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, yazılı nitq tam, dəqiq, subyekt və predikatı olan nitqdir, müfəssəl və böyük quruluş mürəkkəbliyinə malikdir. Yazıdan istifadənin çətinlikləri də bununla bağlıdır. Nitqdən kənar vasitələrlə zənginləşdirilən şifahi nitq isə daha müxtəsər, şəraitlə şərtlənən ünsiyyət formasıdır. Hazırda işlətdiyimiz yazılı nitq dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş, rəsmiləşdirilmiş, müəyyən qaydalara – orfoqrafiya qaydalarına əsaslanır ki, onları gözləmək bu dilin daşıyıcıları, həm də onu öyrənmək istəyənlər üçün vacib sayılır.

Nitq danışanın fikrinə uyğun olmalıdır. Danışan söyləyəcəyini fikrində götür-qoy etməli, özünə aydınlıq gətirdikdən sonra ifadə etməlidir. Şifahi monoloji nitq bu baxımdan iki formada olur. Birincisi, təşkil olunmuş nitq, ikincisi isə spontan, yəni təşkil olunmamış nitq.

Təşkil olunmuş nitq. Təşkil olunmuş nitq deyəndə monoloji nitq nəzərdə tutulur. Adından məlum olduğu kimi, əvvəlcədən planlaşdırılmış, nəzərdə tutulmuş nitqdır. Bu nitq üçün hazırlaşmaq, plan tutmaq, ədəbiyyat oxumaq, mövzunun əhatə edilməsi, fikrin ardıcılığına nail olmaq üçün qeydlər aparmaq, ifadə olunacaq məzmunu dərk etmək, onun dinləyiciyə daha yaxşı çata bilməsi üçün münasib sözlər seçmək, cümlələr qurmaq, müvafiq söyləmə tərzini – intonasiyanı müəyyənləşdirmək və s. lazım gəlir. Məlumatı səthi, lüğət ehtiyatı zəif olan adamlar qabaqcadan hazırlaşmadan auditoriya qarşısında çıxış etməkdə, danışmaq prosesində qurmaq istədikləri cümlələri tamamlamaqda, zəruri sayılan sözləri seçməkdə çətinlik çəkirlər. Bu zaman lüzumsuz fasilələrə yol verilir. Belə fasilələrdən can qurtarmaq üçün danışan çox zaman mətləbə heç bir dəxli olmayan tüfeyli söz və ifadələr (məsələn, demək olar ki, deməli, əsasən, necə deyirlər, zəhmət, və s.) işlətməyə məcbur olur ki, bu da nitqin qırılmasına, diqqətin yayınmasına səbəb olur. Nətiq belə bir vəziyyətlə qarşılaşmamaq üçün söyləyəcəyi fikri qeydlər şəklində yazıya köçürməli, sonra onu şifahi şəkildə ifadə etməlidir. Bu cür təşkil olunmuş nitqdə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- a) söhbətə maraqlı, cəlbedici, yığcam giriş verə bilmək;
- b) məzmun ilə bağlı faktlar, misallar, nümunələr toplamaq, onları nitqdə məqamına görə işlətmək;
- c) nitqin məzmununu yazmaq;
- ç) nitqi yaddaşına köçürmək, dəfələrlə məşq edib, söyləmək;
- d) mövzunu dinləyicilərin qarşısında şərh etmək.

Nətiq öz əməli fəaliyyətində “nəyi demək?”, “harda demək?”, “necə demək?” suallarına cavab tapmağa çalışmalıdır. “Nəyi demək?” sualı dinləyici üçün maraqlı, aktual olan məsələlərin, problemlərin şərhini, izahını nəzərdə tutur.

Nitqin ikinci forması **spontan**, yəni xüsusi hazırlıq olmadan, bədahətən, sərbəst söylənilən nitqdır. Bu, danışmada bir növ improvizasiyadır. Bəzən belə iti, yeyin, tez, hazır, qabaqcadan düşünülməmiş nitqə ekspromt da deyilir. Adamlar öz gündəlik fəaliyyətində rəy söyləmək, məlumat vermək, münasibət bildirmək, müəyyən məsələni izah etmək, aydınlaşdırmaq və s. formalarda danışmağa cəlb olunurlar. Belə nitq təşkil olunmuş nitqlə müqayisədə xeyli çətinidir. Burada danışan ani vaxt ərzində fikirlərini cəmləşdirməli, nədən danışacağını, nələr qeyd edəcəyini, hansı faktı gətirəcəyini, mülahizələrini nə cür əsaslandıracağını, həmin məzmunu vermək üçün hansı formanı seçəcəyini, yəni nitqinə necə başlayacağını,

fikrinin daha aydın, daha təsirli olması üçün hansı söz və ifadələri, cümlələri işlədəcəyini, nitqin intonasiyasını və s. özü üçün müəyyənləşdirməlidir. Spontan nitqdə dil vahidləri, faktlar sərbəst şəkildə, dilin təbii axını nəticəsində yaranır, onlardan ən yararlısı, asanı işlənir. Nitqin bu şəkildə məzmun və forma, demək olar ki, eyni zamanda, paralel şəkildə yaradılır. Spontan nitqdə danışanın həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, zəngin müşahidələri, təbiətinin coşqun və rəvanlığı, fikri istedadı və hazırcavablığı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nitq şəraitindən asılı olaraq spontan danışq eyni adam üçün həm asan, həm də çətin ola bilər. Küçədə, işdə, evdə və s. yerlərdə suallara cavab verməkdə, söhbətlərdə iştirak etməkdə elə bir çətinlik özünü göstərmir. Lakin başqa şəraitdə, məsələn, qəflətən radio və ya televiziya verilişləri üçün müsahibəyə cəlb olunduqda, ictimai yerlərdə çıxışa, söz deməyə dəvət edildikdə danışan adamın gərginliyi istər-istəməz bir qədər artır, fikri fəallığı intensiv şəkil alır. O, həm fikrini cəmləşdirməli, deyəcəklərini rəbitələndirməli, müsahibinə (və ya müsahiblərinə) çatdıracağı əsas fikri müəyyənləşdirməli, həm də onu daha münasib, daha təsirli dil vahidləri ilə ifadə etməli olur. Spontan nitq dilin təbii və canlı danışq formasıdır.

Monoloji nitqin quruluş sxemi və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən bir sıra növləri vardır: **mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, nitq və s.**

Mühazirə. Mühazirə ən çox ali məktəblərdə müəyyən fənn üzrə materialın konkret faktlara əsaslanan, geniş nəzəri mühakimə və ümumiləşdirmələrdən ibarət şərhidir: Nitqin bu formasından digər elmi idarələrdə, kütləvi tədbirlərdə və s. yerlərdə də istifadə olunur. Məsələn; ölkənin iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə bağlı mühazirə, sağlamlığın (və yaxud ekologiyanın) qorunmasına həsr olunmuş mühazirə və s. Mühazirənin məruzədən bir fərqi ondadır ki, birincidə dialoqa yol verilə bilər. Yəni şərhin gedişində dinləyicilər natiqə sualla müraciət edə bilərlər. Mühazirəçi elə oradaca suala müvafiq cavab verib şərhini davam etdirir. Yaxud dinləyicilərin replikalarla mühazirənin gedişində onları maraqlandıran məsələlərin daha ətraflı izah olunmasını xahiş etməsi mümkündür. Bütün hallarda verilən cavablar aydın, məntiqli, qısa, lakonik olmalıdır. “Mühazirə oxumaq” ifadəsi şərti olaraq işlədilir. Burada mühazirə materialı heç də üzündən oxunmur, o söylənilir. Mühazirəçi ehtiyac hiss etdikdə (məsələn, sitatlar vermək, danışqda ardıcılığı gözləmək lazım gəldikdə və s.) mətnə müraciət edə, həmin sitatları üzündən oxuya, qeydlərə baxa bilər.

Monoloji nitqin digər formalarında olduğu kimi, mühazirə o vaxt effektiv şərhi üsulu sayılır ki, lektor ona yaxşı hazırlaşsın, nəyi, necə, harada deməyi bacarsın, şərhi auditoriyanın səviyyəsinə uyğun qurulsun. Nitqi səlis və aydın olsun, fikrini əsaslandırmaq üçün göstərdiyi sübutlar, faktlar, çıxardığı nəticələr reallığı əks etdirsins, incə mətləbləri dinləyiciyə çatdırmaq, onların marağını ələ almaq, hisslərinə təsir etmək məqsədilə müvafiq nitq nümunələrindən, dil vasitələrindən, şifahi şərhin bir sıra formalarından (təsvir, xarakteristika, izah, mühakimə və s.) daha münasib şəkildə istifadə etməyi bacarsın və s. Mühazirəçi dinləyicilərin görmə qavrayışını da nəzərə almalı, mümkün olduqca eksponatlar, illüstrasiyalar, diaqramlar, onları təsdiq edən şəkillər və s. nümayiş etdirməlidir. Mühazirəçi mövzuya aid bütün məsələləri əhatə etməli, yadda qalan misallar gətirməli, inandırıcı sübutlar göstərməli, onu dinləyicilərin işi, həyatının konkret məsələləri ilə bağlamağı bacarmalıdır.

Məruzə. Bir mövzu haqqında əvvəlcədən hazırlanıb söylənilən nitqə deyilir. Məruzə müxtəlif mövzu və şəraitdə aparıla bilər: görülmüş işlərin yekunu ilə bağlı hesabat məruzəsi, yaranmış vəziyyət barədə yüksək vəzifə sahibinin qarşısında məruzə, elmi-praktik konfranslarda məruzə və s. mövzudan asılı olaraq məruzə qısa və geniş ola bilər. Məsələn; hər hansı bir kriminal vəziyyətlə bağlı yuxarı təşkilat qarşısında edilən məruzə bir qədər konkret və yığcam olmalıdır. Beynəlxalq vəziyyətə dair, yaxud elmi mövzuda auditoriyada, kütlə qarşısında edilən məruzələr öz əhatəliliyi, genişliyi ilə əvvəlkindən fərqlənə bilər.

Məruzə giriş, əsas və nəticə olmaqla üç hissəyə bölünür. Birinci hissədə bəhs açılan məsələnin əhəmiyyətindən, aktuallığından danışılır, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün hansı yollardan, üsullardan istifadə edildiyi göstərilir. Məruzənin əsas hissəsində görülən işin məzmunundan bəhs olunur, münasibət bildirilir. Sonda isə araşdırmalara yekun vurulur, müvafiq təkliflər söylənilir.

Məruzənin yüksək səviyyədə hazırlanması üçün birinci növbədə onun əhatə edəcəyi mövzunun həcmi, sərhədi, mövzuya aid ədəbiyyat (eləcə də digər mənbələr) müəyyənləşdirilməlidir. Bütün bunlar əsasında məruzənin mətni hazırlanmalı, oradan irəli gələn ideyalar formalaşdırılmalıdır. Məruzə oxunduqdan sonra dinləyicilərin tənqidi qeydləri, sualları və təklifləri əsasında məruzə mətnində düzəlişlər aparılmalıdır.

Çıxış. Rəsmi və ictimai tədbirlərdə (iclaslarda, yığıncaqlarda, müşavirələrdə, nümayişlərdə, konfranslarda və s. yerlərdə) edilən məruzə ətrafında dinləyicilərin öz fikrini, münasibətini bildirməsidir. “Çıxış” sözü hazırda bir qədər də geniş dairədə işlədilir: müzakirə zamanı edilən çıxışlar, təşviqat xarakterli çıxışlar,

matəm çıxışları, məclis (stol) çıxışları, radio, televiziya, qəzet vasitəsilə edilən çıxışlar və s. Lakin çıxış deyəndə daha çox adamların qarşısında söylənilən nitq forması başa düşülür.

Çıxış edən şəxs bir qayda olaraq müzakirə olunan məsələ ilə əlaqədar şəxsi mülahizələrini söyləyir. Bu şəxsi mülahizə, fikir çıxışın əsas əlaməti hesab edilir. Nitqdə isə bundan fərqli olaraq şəxsi mülahizə deyil, rəhbər, istiqamətverici göstərişlər üstünlük təşkil edir. Orada irəli sürülən məsələlər icra üçün əsas olur.

Dinləyicilər məruzədəki fikrə həmrəy olmaq, həmin fikrə nəyisə əlavə etmək, nəyəsə münasibət bildirmək və s. məqsədlərlə çıxış etməli olurlar. Bu çıxışlar o zaman effektiv olur, dinləyiciləri razı salır ki:

- a) yığcam olsun, çox vaxt aparmasın;
- b) danışan müzakirə olunan mövzudan kənara çıxmasın;
- c) məruzədə və ya əvvəlki çıxışlardakılar təkrar edilməsin;
- ç) deyilənlərdə ardıcılıq və rabitəlilik gözlənilsin;
- d) sözlər, cümlələr aydın, hamının eşidə biləcəyi bir səs tonu ilə tələffüz edilsin;
- e) loru və tufeyli sözlərə, ifadələrə, şivə tələffüzünə və s. yol verilməsin.

Plan:**1.İctimai şifahi nitq****2.Məhkəmə natiqliyi****3.Akademik natiqlik**

Adamlar müxtəlif şəraitdə müəyyən məqsədlə nitq fəaliyyətində olurlar. Bu baxımdan nitq bir sıra növlərə ayrılır: ictimai-siyasi nitq, məişət nitqi, məhkəmədə söylənilən nitq və s.

İctimai-siyasi nitq. İctimai-siyasi nitq digərlərinə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. İctimai-siyasi hadisələrlə bağlı kütlə qarşısında, eləcə də radio və televiziya vasitəsilə edilən çıxışlara tez-tez qulaq asırıq. Respublikamızın prezidenti möhtərəm İ.Əliyev cənablarının ölkənin daxili və xarici vəziyyəti, ölkə daxilində gedən ictimai-siyasi hadisələrə həsr olunan çıxışları siyasi natiqliyin dəyərli nümunələridir. İstər respublikamızda, istərsə də xarici ölkələrdə, ən mötəbər məclislərdə onun yığcam və olduqca mənalı çıxışları, nitqləri çox böyük razılıqla dinlənilir. Bu nitqlər dövlətimizin apardığı xarici və daxili siyasətə qiymət verir, onu düzgün yola istiqamətləndirir.

Ulu öndərimiz H.Əliyevin nitqləri natiqlik sənəti baxımından xüsusilə səciyyəvidir. O, ölkəmizdə siyasi natiqliyin əsasını qoymuşdur. Dövrün bu görkəmli dövlət xadiminin natiqlik məharəti həm elmlilik, həm linqvistik, həm də publisistik cəhətdən təhlil olunmalı, öyrənilməlidir.

Məhkəmə natiqliyi. Bu nitq dilin bütün funksiyalarını (ünsiyyət, xəbər, təsir funksiyalarını) yerinə yetirir. Ona görə natiqliyin bu növündə bütün dil üslublarından, xüsusən elmi və rəsmi üslublardan – elmi terminlər, hüquqi kateqoriyalar, standart formulalar işlədilir ki, bu da təbiidir. Ona görə ki, məhkəmə prosesində hüquqi təhsili və müəyyən hüquqi savadı olanlar danışır, fikir və mülahizələrini söyləyirlər. Məhkəmə natiqliyində ehtiyac duyulduqda digər nitq üslublarından – ictimai-siyasi məlumat vermək, təbliğat və təşviqat məqsədilə publisistik, nitqin təsirini artırmaq, onun mahiyyətini uğurlu bir tərzdə verə bilmək üçün bədii üslublardan da istifadə etmək olar. Bu nitqə prokuror, vəkil, müttəhim, şahid, hakim və xalq iclasçılarının nitqi daxildir. Həmin nitq formalarından bir qismi (prokuror və məhkəmənin nitqi) ittihamedici, digər isə (vəkil və müttəhimin nitqi) müdafiəedici xarakterdə olur.

İtthamçının nitqi yüksək səviyyədə olmalıdır. O, səlis və aydın danışmağı bacarmalıdır. Bu nitq dərin təhlilə, sübutlara, faktlara, obyektivliyə, əda-lətə, qanun aliliyinə əsaslandığı təqdirdə təsirli və inandırıcı olur.

Müdafiəçinin (vəkilin) çıxışları da sübutlu, dəlilli olmalıdır. Məhkəmə prosesində qaldırılan vəsadət hadisələrin dərin təhlilindən alınan məntiqi nəticələrə əsaslanmalıdır. Vəkil dəqiqliyə, səmimiliyə, qanunun aliliyinə riayət etməlidir. Məhkəmə natiqliyi tarixi etibarilə daha qədimdir. Hələ eradan əvvəl qədim quldarlıq dövləti olan Yunanıstanda natiqlik sənətinin bu növünə böyük əhəmiyyət verilmişdi. Məşhur Solon qanunlarının müəyyən maddəsi öz şəxsi mənafeyini müdafiə edə bilmək üçün məhkəmədə nitq söyləməyi hər bir afinalının borcu hesab edirdi. Bu qanun qədim Yunanıstanda, eləcə də Roma respublikasında məhkəmə natiqliyinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Lisi, İsey, Siseron Afinada məhkəmə natiqi kimi şöhrət qazanmışdılar.

Azərbaycanda da məhkəmə natiqliyinin müəyyən tarixi vardır. Məhkəmə salonlarında alovlu nitqlər söyləyən, adamların hüquqlarını müdafiə etməyi bacaran vəkillərin nitqi ictimaiyyət tərəfindən həmişə qiymətləndirilmiş, təqdir olunmuşdur. Uzun illər xalq hakimi, sonra da vəkil işləmiş adlı-sanlı ədliyyə müşaviri İman İmanovun natiqliyi barədə dəfələrlə eşitmişdik.

Məhkəmə natiqliyindən söhbət düşəndə İ.İmanov onun uğurlu nəticələr verməsi üçün aşağıdakıları əsas sayırdı:

- 1) natiq nitqin predmetini yaxşı bilməli, onun müsbət və mənfi cəhətləri natiq üçün aydın olmalıdır;
- 2) natiq ana dilinin zənginliklərindən, ifadə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır;
- 3) yalan danışmamalıdır

Akademik natiqlik. Akademiya və elmi müəssisələr sistemində, beynəlxalq konfrans, simpozium, trening və sairədə edilən məruzələr, çıxışlar, verilən elmi məlumatlar və s. akademik natiqliyə aid edilir. Bu, elm adamlarının, alimlərin, yüksək hazırlıqlı ziyalıların, müəllimlərin elmi-praktik konfranslarda, ali məktəb auditoriyalarında, radio və televiziya verilişlərində, müdafiə sovetlərində və s. yerlərdəki nitqidir. Elmi nitq öz məntiqiyyəti, fikirlərin ardıcılığı, söylənilənlərin sübutla, dəlillərlə əsaslandırılması, ümumiləşdirmələri, nəticələri və s. ilə digər nitq növlərindən fərqlənir. Nitqin bu növü vasitəsilə yaradıcı insanlar, alimlər və b. öz tədqiqatlarından, araşdırmalarından alınmış nəticələri həm yazılı (məqalələr, əsərlər, monoqrafiyalar şəklində), həm də şifahi yolla başqalarına çatdırırlar. Bu

nitq o zaman yararlı sayıla bilir ki, insanlar onu başa düşsünlər, orada şərhl olunanlara inansınlar. Mühazirəçinin söylədikləri reallığa əsaslanmalı, dinləyicilər tərəfindən qəbul olunmalıdır. Akademik natiqliyin yaranmasında ali məktəblərin rolu xüsusilə böyükdür.

Mövzu № 14. İctimai məişət natiqliyi.Ekran nitqi

Plan:

1.Məişət nitqinin formaları

2.Nida nitqi

3.Telentiq

İctimai-məişət natiqliyi. Bu nitqin geniş istifadə olunan növlərindən biridir. Adamlar həyatda müxtəlif münasibətlə (yubileylərdə, toylarda, bayramlarda, ad günlərində, dəfn mərasimlərində, stol arxasında və s.) başqaları qarşısında çıxış etməli, tost deməli, nitq söyləməli olurlar. Məişət zəminində söylənilən bu nitqlər digərləri ilə müqayisədə müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Burada haqqında danışılan adamlar yalnız təriflənir, onların barəsində xoş sözlər söylənilir, obrazlı ifadələrə, təmtəraqlı cümlələrə daha çox üstünlük verilir.

Natiqliyin bu növündən yubiley tədbirləri, şənliklər keçirilən zaman istifadə olunur. Bu tədbirlər, əsasən, iki formada aparılır. Birincisi, görkəmli adamların – elm, maarif və mədəniyyət xadimlərinin, yazıçı, aktyor, əmək və müharibə veteranları və başqalarının yubileyləri, həmçinin əlamətdar, tarixi günlərin qeyd olunması; ikincisi isə kiçik kollektivlərdə, ailədə dostlarla, yaxınlarla keçirilən yubiley şənlikləri. Yubileylərin forması və keçirilmə şəraiti fərqli olduğu kimi, orada söylənilən nitqlərin, çıxışların ifadə tərzində də müxtəlif olur. Birincidə bu tədbir, adətən, ciddi planda aparılır. Orada əvvəlcə bir nəfərin (müəssisənin rəhbəri və ya orada çalışan mötəbər adamlardan birinin) giriş nitqi dinlənir. Onun ardınca əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş çıxışlar olur, xatirələr söylənilir. Danışanlar daha çox yubilyarın işindən, əmək fəaliyyətindən söhbət açırlar. Burada söylənilən nitq, işlədilən söz və ifadələr, cümlələr bir qədər nizamlı – düzümlü olur, atmacalara, replikalara, zarafata yol verilmir.

Ailədə, kollektivdə dostlar arasında keçirilən yubiley şənliklərində yubilyarın xarakteri, mənəvi keyfiyyətləri, insanlara münasibəti, cəmiyyətdə, ailədə mövqeyi və s. haqda söhbətlər ön planda olur. Bu söhbətlərdə zərif-duzlu atmacalara, incə yumora geniş yer verilir. Orada söylənilən xatirələr, bir növ, ürək nəğmələrini xatırladır, yubiley tədbirlərinin təsirini artırır.

Məişət nitqinin çox geniş yayılmış forması toy mərasimlərində tamada – masabəylərin nitqidir. Müxtəlif peşə sahibi olub, həm də tamada kimi fəaliyyət

göstərən bu natiqlərin nitqini məclis əhli maraqla dinləyir, ondan eşitdikləri musiqi qədər həzz alır. Lakin həmişə belə olmur. Toy natiqlərinin bir qismi çıxışında münasib söz və ifadələri tapıb işlədə bilmir, fikrini ardıcıl şəkildə ifadə etməkdə çətinlik çəkir, şablon ifadələr işlədir, hamının dəfələri eşitdiyi şeirləri söyləyir, əhvalatları danışır, uzunçuluq edir, eşidənləri yorur.

Məişət nitqinin digər forması hüzn mərasimində söylənilən vida nitqidir. Bu nitq həcmcə qısa və yığcam olur, çox vaxt almır. Monoton ifadə tərzii bu nitqin əsas əlamətidir. Nitqin bu növü də qədimdir. Vətən, xalq, dövlət qarşısında öz borcunu ləyaqətlə yerinə yetirib həlak olanların, vəfat edənlərin dəfn mərasimində bir qayda olaraq ən məşhur natiqlər, söz ustaları nitq söyləmiş, mərhumun məziyyətlərindən danışmış, onu yüksək qiymətləndirmişlər. Son illərdə erməni işğalçılara qarşı vuruşlarda şəhid olanların hər birinin dəfn mərasimində vida nitqləri söylənilmiş, onların vətən qarşısında xidmətləri qeyd edilmişdir. Belə nitqlərin gənclərə vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasında təsiri böyükdür.

Dəfn mərasimlərində el ağsaqqallarının, ağbirçəklərin, dünyagörmüşlərin, ziyalıların və b. qəbirüstü söylədikləri nitqlər, orada mərhumun fəaliyyətini qiymətləndirmək, onun ideyalarının, işinin, əməllərinin, yaşayacağı haqda söz söyləmək, yas sahibini ovundurmaq, ona təsəlli vermək baxımından əhəmiyyətlidir.

Ekran nitqi. Buna telenitq də deyilir. Ekran nitqi kütləvi informasiya vasitələrindən ən dəyərlisidir. Bu nitq həm yazılı, həm də şifahi nitqin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Telenitq monoloji və dialoji formalarda olur, məzmun hərəkəti təsvir və səs ifadəsi ilə dinləyiciyə çatdırılır.

Çoxmilyonlu auditoriya üçün səsləndirilən bu nitqdə ədəbi dilin normalarına ciddi bir şəkildə riayət edilir. Danışan fikrini çatdırmaq üçün münasib formaları tapmağa, dilin sinonimik vasitələrindən yerli-yerində istifadə etməyə, cümlələri düzgün qurmağa çalışır. Burada orfoepik normaları - ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək daha vacib sayılır. Teleekran ədəbi dilin, xüsusilə orfoepik tələffüzün təbliğatçısı, yayıcısı, tənzimləyicisi olduğundan bu verilişlərdə həmin qaydalara xüsusi qayğı və tələbkarlıqla yanaşılır, əməl edilir və tələb olunur ki, danışanın nitqi diksiya baxımından aydın olsun, səslər öz məxrəcində deyilsin. Hər bir söz, söz qrupu ədəbi tələffüz normalarına uyğun, aydın, emosional və təsirli bir şəkildə tələffüz edilsin.

Ədəbi tələffüz təkcə səs və sözlərin düzgün deyiliş qaydalarından ibarət deyildir. Vurğu, ritm, tembr, pauza kimi prosodik ünsürlər də bu anlayışa daxildir.

Bu mənəli səslənmə vasitələrindən düzgün istifadə telenitqin gözəlliyi, təsir effekti baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Çox təəssüf ki, teleekranlarda (xüsusən özəl kanallarda) çıxış edənlərin nitqində ədəbi dildən, onun normalarından uzaqlaşma halları da müşahidə edilir. Bu daha çox ədəbi tələffüz normalarının pozulmasında özünü göstərir. Danışanların nitqində yerli şivəyə, adi danışiq dilinə xas olan qüsurlara (məsələn; qabul, münasibat, avvam, məşhur, yani, sa`naye, təyyin, məsəlçin, belənçik, nərəzılıq, gorə, məytəf və s.) yol verilir.

Ekran nitqində müşahidə olunan digər qüsurlar orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqli olan söz və qrammatik formaların yazılıdığı kimi deyilməsi və ya oxunmasıdır. Məsələn; yarpaqlar (yarpa [x]lar əvəzinə), vətəndən (vətənnən əvəzinə) alırlar (alıllar əvəzinə), qanlı (qannı əvəzinə), başlayır (başlıyır əvəzinə), alsa idi (alseydi əvəzinə) və s.

Bir sözlə, televiziya verilişlərində (eləcə də radio verilişlərində) qüsursuz, təmiz, etalon səviyyəli, canlı, təbii Azərbaycan dili səslənməlidir. Lakin bu tələbə həmişə riayət olunmur.

Ədəbi dilimizin, mədəni nitqin tənzimləyicisi, yayıcısı olan ekran nitqində qüsurlara yol verməmək üçün televerilişlər ciddi redaktə olunmalıdır. Verilişin hansı kanalda getməsindən asılı olmayaraq, orada ədəbi dilimizin qaydalarına, o cümlədən orfoepik normalarına ciddi bir şəkildə riayət edilməlidir. Bu nitq aydın, ardıcıl, düzgün, təmiz, rəvan, sadə, təsirli olmalıdır ki, geniş ünsiyyətə lazımı səviyyədə xidmət edə bilsin.

Plan:**1.Fonetik norma****2.Leksik norma****3.Qrammatik norma**

Nitq mədəniyyətinin nəzəri əsaslarından danışılarkən, adətən, ədəbi dilin normaları öz plana çıxır. Dildə (eləcə də nitqdə) norma tənzimləyici, nizamlayıcı funksiyanı yerinə yetirir. Nisbi sabitliyi yaradır. Ədəbi dilin normaları mütləq deyil, dəyişkəndir, müəyyən tarixi şəraitdən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə dəyişikliyə uğrayır. Bu hal dilin orfoqrafik və leksik normalarında daha çox özünü göstərir. Orfoqrafiya qaydalarında dəfələrlə edilən dəyişikliklər, onlarla sözlün yeni qaydalara uyğun yazılması, eləcə də dilin lüğət tərkibində bir sıra sözlərin ünsiyyətdən çıxması, yeni sözlərin dilə gəlməsi halları bu dəyişikliyə, yeniləşməyə sübutdur.

Ədəbi dilin normaları kütləvi xarakterdədir. Yəni hamı tərəfindən anlaşılan, hamının dil ünsiyyəti üçün yararlıdır.

Ədəbi dilin normaları onun bütün səviyyəsini əhatə edir: fonetik normalar, leksik normalar, qrammatik normalar, orfoqrafik normalar, orfoepik normalar, üslub normaları. Bu normalardan, xüsusilə dilin leksik vahidlərindən yerində, məqamında məqsədəuyğun istifadə edildikdə mədəni nitqə nail olmaq mümkündür.

Fonetik normalar. Ədəbi dilin səs sistemi də normalar əsasında tənzimlənir. Səslərin sözlərdə müəyyən düzülüş forması və ünsiyyətdə məqbul sayılan fonetik dəyişmələrə uyğun variantları və ənənəvi deyiliş forması norma kimi qəbul olunur. Məsələn, dilimizin ahəng qanununa görə şəkilçilər sözlərin son hecasının ahənginə uyğun olaraq onlara qoşulur. Əgər binalar, anam, almaq, gəlmək kimi sözlərdə şəkilçilər bunalər, anəm, almək, gəlmax şəklində işlədilsə, bu, fonetik normaya görə qüsur sayılır. Başqa bir misal: dilimizdə şəkilçi tərkibində e, o, ö saitləri işlənmir. Yerli dialektə sözlər aton, nənön, gələr, alacek kimi işlədilsə, deməli, burada da fonetik norma pozulmuş olur. Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə vurğu, əsasən, sözlün son hecası üzərinə düşür. Bəzilərinin danışığında sözlər o`xu, da`ha, ba`şla, a`rzu, i`sim, si`fət kimi tələffüz olunursa, yaxud mənəvi, mavi, vadar

(etmək) kimi sözlərin birinci hecasındakı qısa tələffüz olunursa bu da fonetik normalardan uzaqlaşmadır.

Leksik normalar sözlərin incəlik, zəriflik, rəvanlıq cəhətdən daha geniş işlənməsi, mənasının asan dərk olunması və s. baxımından uyarlısının müəyyənləşdirilməsi və ədəbi dilə gətirilməsinə xidmət edir. Bu normalara görə sözlərin ədəbi dildə işlənməsi aşağıdakı hallarda məqbul sayılır:

a) sözlərin yerli şivə və dialektlərdə işlənən və ümumiyyət tərəfindən az anlaşılan variantları: məs.: cəviz (qoz), sərək (ağılsız), soruq (döşəkağı), qəlbi (hündür), tumo (zökəm) və s.

b) köhnəlmiş, ünsiyyətdə az işlənən sözlər. Bura tarixizmlər və arxaizmlər daxildir. Məsələn, çuxa, əba, xış, badya (qab), düng, kəndxuda, suç, çuar (su çuarı) və s.

c) loru sözlər və ifadələr. Məsələn, zırpı (böyük), lələş, qağa, fısqırıq, dürtmək, anqırmaq, bağırmaq, böyürmək və s.

ç) sözlərin yerində işlənilməməsi. Məsələn, Azərbaycan xalqı yaxşı yaşamağa məhkumdur (layıqdır əvəzinə); Biz bunlara müdaxilə göstərməyə (etməyə əvəzinə) çalışdıq; Adama necə də həzz verirdi (ləzzət verirdi əvəzinə). Bu il havaların pis keçməsilə bağlı qəbahət (çətinlik əvəzinə) yaranmışdır; İcazə verin sizdən bir sual soruşum (sual verim əvəzinə) və s. e) söyüş xarakterli sözlər, ifadələr.

Qrammatik normalar. Dilin qrammatik quruluşunun nitq prosesində fəaliyyətini nizamlayır. Bu normalara dilin öz təbiəti, qanunauyğunluğu, dildə axıcılıq, rəvanlıq, ardıcılıq və s. tələblərin gözlənilməsi baxımından məqbul sayılan əlaqə formaları, şəkilçilərin ardıcılığı, sözlərin sıralanması, qrammatik kateqoriyaların işlənməsi və s. ilə bağlı qaydalar daxildir. Qrammatik normalara aşağıdakıları misal göstərək. Söz kökündən sonra əvvəlcə sözdüzəldici (söz yaradan), sonra isə sözdəyişdirici şəkilçi (qrammatik funksiyanı yerinə yetirən) işlənir. Məsələn; arı-çı-lıq-dan, sənət-çi-lər və s. Miqdar və qeyri-müəyyən sayından sonra işlənən isim cəm şəkilçisi qəbul etmir: beş qələm, xeyli adam, dörd göz otaq əvəzinə beş qələmlər, xeyli adamlar, dörd göz otaqlar demək düzgün sayılır. Nitq kommunikasiyasında sözlər müəyyən düzülüş qaydasına malik olur: mübtədə cümlənin əvvəlində, xəbər sonunda, təyin isim və isimlə ifadə olunan üzvdən əvvəl, tamamlıq ismi və feli xəbərin, zərflik xəbər, xəbər qrupunun əvvəlində işlənir.

Bir qrammatik qaydaya görə cümlədə və ya abzasın əvvəlində işlənən isimlər sonra gələn cümlədə (eləcə də abzasda) şəxs əvəzlilikləri və ya münasib sözlərlə, ifadələrlə əvəz olunmalıdır. Bu eyni söz və ya ifadənin təkrarını aradan qaldırmaqla nitqin ahəngdarlığını təmin edir.

Deyilənlərdən əlavə digər kateqoriyaların, məsələn, mənsubiyyət, hal, dərəcə, zaman, şəxs və sairənin ədəbi dildə işlədilməsi ilə bağlı qrammatik normalar mövcuddur.

Həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik normalardan uzaqlaşma halları tez-tez müşahidə olunur. Məsələn;

a) Uzlaşma əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar: Bir neçə maşın torpaqları həyəətə tökdülər.

b) İdarə əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar: Ustalar 1400 oturacaq stullar təmir etdilər.

c) Yanaşma əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar: Bizim daha da dostluğumuz artdı (olmalıdır: daha da artdı). Eyni və ya yaxınmənalı sözlərin təkrar olunması ilə bağlı qüsurlar: Ona müvəffəqiyyət uğuru arzu edirəm.

Mövzu:16 Durğu işarələri onların işlənmə məqamları

Plan:

1.Nöqtə və vergülün işlənmə məqamları

2.Nöqtəli vergül və defis

3.İki nöqtə və üç nöqtə

4.Sual və nida işarəsi

Düzgün yazı bacarığına yiyələnməyin başlıca şərtlərindən biri durğu işarələrinin məqama uyğun işlədə bilməkdir. Durğu işarələri düzgün oxuyub yazmaqda, fikri başqasına dəqiq çatdırmaqda, ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu işarələr yazılı nitqin təsir gücünü artırır, onun məzmununa aydınlıq, dürüstlük və dəqiqlik gətirir. Durğu işarələri o zaman böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, bütün yazanlar və oxuyanlar hər bir durğu işarəsinin mənasını, vəzifəsini eyni dərəcədə başa düşsünlər, durğu işarələrinin işlənməsinə dair vahid, dəqiq qaydalara əsaslanmış olsunlar. Durğu işarələrinin bir qismi (nöqtə, defis, dırnaq kimi) orfoqrafik, digər qismi (vergül, nöqtəli vergül, sual, nida kimi) sintaktik funksiya daşıyır. Bu işarələr tək-cə yazıdakı müxtəlif qrammatik bağlanmaları, ayrılıqları göstərməyə deyil, həm də yazılı nitqdə nəzərdə tutulan fikir rəngarəngliyini, hissi halları, psixoloji vəziyyətləri nəzərə çarpdırmaq vəzifəsini də yerinə yetirir. Sual, nida, çox nöqtə, mütərizə, dırnaq kimi işarələrdən sözlərin, ifadələrin və cümlələrin üslubi, emosional-estetik çalarlarını nəzərə çarpdırmaq məqsədilə istifadə olunur. Bu işarələrin işlənmə məqamları rəngarəngdir. İmkanın məhdudluğu üzündən onlar haqda bir qədər yığcam danışmaqla kifayətlənirik.

NÖQTƏ . Bu işarə aşağıdakı hallarda qoyulur:

1) Nəqli cümlənin sonunda. Məs.;

Nəbi Xəzri lirik şairdir.

2) Yarımçıq nəqli cümlələrdən sonra. Məs.;

- Maşınınız harada qalıb?

- Kəndin girəcəyində.

- Sən haralısan?

- Qaramanlı.

3) Ad və ata adlarının qısaltma formalarından sonra. Məs.;

N.Abdullayev təcrübəli müəllimdir.

4) Və ilaxır və sair, və başqa sözləri ixtisarla yazıldıqda. Məs.;

M.F.Axundov, F.Köçərli, Ə.Nazim, M.Arif, M.C.Cəfərov və s. görkəmli tənqidçi - ədəbiyyatşünaslar olmuşlar.

5) Əsərlərindən misal gətirilən müəllifin adı ixtisarla verilib. Məs.;

Gərək ya Hacı Səmədağanın əlinə baxam, ya da gedib polis qulluğuna daxil olam (Ə.H.).

Vergül. Aşağıdakı hallarda qoyulur.

I. Cümlənin həmcins üzvləri arasında. Məs:

Gecəyədək yedilər, uıçdılar, danışdılar, güldülər (S.Qədirzadə).

II. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında. Məs.;

Əlimi uzadıb qar dənəsinin altına tutdum, astaca gəlib ovucumun içinə düşdü (S.Behrəngi).

III. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında. Məs.;

Deyirlər ki, bir zaman isti ilə buxar əl-ələ verib dünyaya böyük bir zəlzələ salmışdı (N.Gəncəvidən).

IV. O, bu əvəzlilərindən sonra O, bu əvəzliləri ilə ifadə olunan mübtədə isim, sifət, sayla ifadə olunan cümlə üzvündən əvvəl gələrsə ondan (mübtədadan) sonra vergül qoyulur. Məs.;

1. O, ağacın yanına gələr, budaqları əyib salxım gülləri iyləyər, dayanıb ağacın gözəlliyinə tamaşa edərdi (İ.Əfəndiyev). 2. Bu, ilk və son ayrılıq oldu (M.Cəlal).

V. Ara sözlərdə:

a) ara söz cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra. Məs:

Bəlkə, səadət rəngi mavidir? (N.Xəzri).

b) cümlənin ortasında gələn ara sözün hər iki tərəfində. Məs.;

Onlardan biri, nəhayət, ağır addımlarla qadının buz heykəlinə doğru gedir (Ə.Məmmədخانlı).

c) cümlənin sonunda gələn ara sözdən əvvəl.

Məs.; Yazda əkdiyim şaftalı ağacı quruyur, deyəsən.

VI. Hətta, ələlxüsus, habelə, baxmayaraq sözləri ilə xüsusiləğən cümlə üzvündən əvvəl. Məs.;

Göyün üzünə ulduzların səpələnməsinə baxmayaraq, çayın vadisi qaranlıq idi (İ.Şıxlı).

VII. Xitablarda vergül:

a) cümlənin əvvəlində gələn xitabdan sonra. Məs.; “Ay ana, bircə saat dincəl.

b) cümlənin ortasında gələn xitabdan əvvəl və sonra. Məs.; - Adətimizdir, bala, səfərə çıxanın dalınca su atarlar (G.H.).

c) xitab cümlənin sonunda gəldikdə ondan əvvəl vergül qoyulur. Məs.;

Səhər çağı

Göy meşədən

Dərdim səni, ağ çiçək. (N.Xəzri)

VIII. Nidalarda vergül . Alçaq tonla deyilən cümlələrdə nidadan sonra. Məs.;

1. Əfsus, qocaldım ağacım düşdü əlimdən,

NÖQTƏLİ VERGÜL. Aşağıdakı hallarda nöqtəli vergüldən istifadə olunur: a) tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında.

Defis.

a) mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasında. Məs.; dadlı-dadlı, dost-aşna, qohum-qardaş, yavaş-yavaş və s.

b) mürəkkəb qısaltmalarla şəkilçi arasında. Məs.; ADPU-nun, ABŞ-ın, NATO-ya və s.

c) sıra saylar rəqəmlə yazıldıqda. Məs.; 5-ci, 10-cu, 4-cü və s.

ç) izafət tərkiblərində. Məs.; nöqtəyi-nəzər, tərzi-hərəkət, tərcümeyi-hal.

T i R E .

1) Cümlə üzvünün əlavəsindən əvvəl. Məs.;

1. Xan çıxdı və gördü ki, qapını döyən xanın öz kəndlisi – İtqapan kəndinin əhli Novruzəlidir (C.Məmmədquluzadə).

2) Müqayisə edilən obyektləri daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq üçün onların (qarşılaşdırılan sözlərin) arasında. Məs.;

Sən günəş – mən səndən nur alan Ayam,

Sən bir səs – mən isə əks-sədayam!

Zirvəsən – zirvəyə qalxan cığırım.

(N.Xəzri)

3) Ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən əvvəl gələrsə, ondan sonra tire qoyulur.

Məs.; Dostlar hər şeydən – həyatdan, ailədən, dostluqdan, məhəbbətdən, dünyanın işlərindən danışdılar.

4) Ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən sonra gələrsə, ondan əvvəl tire qoyulur. Məs.; O, vəziyyətə də, yorğunluğa da, yurdsuzluğa da – bunların hamısına dözərdi (S.Qədirzadə).

5) Məntiqi vurğulu sözü nəzərə çarpdırmaq, ayırmaq üçün həmin sözdən sonra tire qoyulur.

Vətən - əcdadımızın mədfənidir.

Vətən – övladımızın məskənidir.

(A.Səhhət)

6) Dialoqlarda cümlələrin əvvəlində tire qoyulur.

- Yoldaşım, yatmışmısan?

- Yox bir sözün varsa, buyur.

- On manat qərz istərəm...

- Yox, yox, bərabər, yatmışam (Sabir)

7) Müəllif sözü vasitəsiz nitqdən tire ilə ayrılır. Məs.; - Oğul, - dedi – gecə isti su atanda bismillah deyərlər (T.Mahmud).

İKİ NÖQTƏ

1. Ümumiləşdirici sözdən sonra
2. “Məsələn” və onun ixtisar şəkildən (məs. :) sonra
3. Dialoqlarda

ÜÇ NÖQTƏ

1. Fikrin bitmədiyini bildirmək məqsədilə cümlənin sonunda qoyulur. Məs.;

1) Axşam...

Göy fikirli...

Dəniz nigaran... (N.Xəzri)

2. Yüksək hiss-həyəcanla deyilib özündən sonrakı sözdən müəyyən fasilə ilə ayrılan xitabdan sonra. Məs.;

Ay Qurban... Nə deyim bircə səni bağrıma basaydım, ondan sonra ölsəydim də, qəmim olmazdı (Ə.Haqverdiyev)

3. Dialoqlarda müsahib cavab vermədikdə. Məs.;

- Günah özündədir!...

- ...

- Əlbəttə, günah özündədir (M.Cəlil).

SUAL İŞARƏSİ.

Cavab almaq məqsədilə verilən sual cümləsinin sonunda qoyulur. MƏS:

Bu quş nə üçündür?

Danışıqda heç bir cavab tələb etməyən sual cümlələri də işlədilir. Bunlar ritorik sual cümləsi adlanır. Məs.;

Alçalmısan, ucalmısan,

Ömür sürüb qocalmısan,

Nə vermişən, nə almışan,

O dövrəndən, bu dövrəndən? (R.Rza)

NİDA İŞARƏSİ. 1. Bu işarə nida cümlələrinin sonunda qoyulur. Məs.;

Bayatına yaslı şerim qoşulsun,

Sənin dərdin, mənim serim bir olsun! (Ə.Cavad)

Nida intonasiyası ilə deyilib təkid, alqış, razılıq, təşəkkür, buyuruq, çağırış və s. bildirən əmr cümlələrindən sonra nida işarəsi qoyulur. Məs.;

Kəsin eyşi-nuşi, gələnlər, susun!

2. Xitablardan sonra. Məs.;

Gəl, ey boranlı qış, səpələn ey qar!

3. Bəli, xeyr, çox gözəl, yox kimi təsdiq və inkar sözlərindən sonra. Məs.;

1) Çox gözəl! Razıyam (nağil. 2)Yox! Arvad, bu olan şey deyil.

Ədəbiyyat:

1. Z.İ.Budaqova. Azərbaycanca durğu işarələri. Bakı, 1977.

2. M.Həsənov. Durğu işarələri təliminin metodikası. Bakı, 1974.

3. Durğu işarələrinin işlədilməsi qaydaları. Bakı , 2011.

Mövzu №17. Ədəbi tələffüz normaları

Plan:

1.Orfoepik qaydaları müəyyənləşdirən prinsiplər

2.Fonetik prinsip

3.Morfoloji prinsip

4.Qrafik prinsip

5.Tələffüzün üslubları.

Ədəbi tələffüz öz əhatə dairəsinə görə geniş bir anlayışdır. Bu anlayışa söz, qrammatik forma və sintaktik quruluşların dildə işlənən sabit və vahid qaydaları daxildir. Tətbiqi dilçilikdə ədəbi tələffüzlə yanaşı, orfoepik tələffüz termini də işlədilir. Orfoepiya yunanca “düzgün”, “dürüst” mənasında olan orpos sözü ilə “danışmaq”, “nitq” mənasında olan epos sözünün birləşməsindən düzəldilmiş bir termdir. Bu terminin ifadə etdiyi anlayışa dilin fonetik sistemi ilə bağlı olub hər hansı bir səsin müəyyən fonetik şəraitdə - sözün əvvəlində, ortasında, sonunda, qrammatik formalarda, söz birləşmələrində tələffüz xüsusiyyətlərini tənzimləyən qaydalar daxildir.

Azərbaycan dili orfoepiyasının tədqiqi tarixi o qədər də qədim deyildir. Keçən əsrin ortalarından başlayaraq tətbiqi dilçiliyin bu sahəsində tədqiqatlar aparılmış, bir sıra məqalə və həcmcə o qədər də böyük olmayan əsərlər yazılmış, dərslik, dərs vəsaitlərində orfoepik məsələlərə müəyyən dərəcədə yer verilmişdir. Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, Ə.Əfəndizadə, A.Qurbanov, N.Abdullayevin apardığı araşdırmalar orfoepik normaların müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ədəbi dilin sabit və vahid tələffüz normalarının müəyyənləşdirilməsi, həmin normalara əsaslanan qaydaların danışq və oxuya tətbiqi nitq mədəniyyətinin inkişafı baxımından olduqca vacibdir.

Ədəbi tələffüz normalarına uyğun qurulan nitq dinləyicilər tərəfindən asan qavranılır. Belə danışığın estetik təsiri daha güclü olur. Bu keyfiyyətə sahib olan natiqlər öz dinləyicilərinə eyni zamanda gözəl nitq nümunəsi verirlər. Əksinə, tələffüz qüsurlu olan natiqi istənilən səviyyədə dinləmək mümkün olmur. Belə nitqdə diqqət yayınır, çox vaxt bu cür danışq gülüş və rişxəndə də səbəb olur.

Danışanların (eləcə də mətn əsasında oxuyanların) nitqində ədəbi tələffüzlə bağlı bir sıra qüsurlar özünü göstərir ki, onların iki forması daha xarakterikdir. Bunlardan birincisi, yerli şivə və adi danışq dilinə məxsus qüsurlardır. Nitqdə bəzən söz və qrammatik formalar yerli şivədə və ya adi danışqda olduğu şəkildə tələffüz edilir. Məsələn: həlbəttə, hasan, ahali, haçar, muraciət, genə (yenə), istəkan, işqaf, usdol (stol), qulup (klub), varağ (vərəq), dəyşət (dəhşət), mıyı (bunu) və s. Bu qəbildən olan orfoepik qüsurların bir qismi nitq prosesində uzun və qısa deyilən saıtlərin düzgün işlənməməsi səbəbindən irəli gəlir. Məsələn: mədəni (adam) əvəzinə m[ə:]dəni. Tələffüz qüsurlarının digər bir qismi sözlərdə (daha çox alınma sözlərdə) vurğunun düzgün deyilməməsi nəticəsində baş verir. Məsələn: İngiltərə, ope`ra və s. Ədəbi tələffüz normalarının pozulmasının ikinci halı orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqli olan sözlərin yazıldığı kimi deyilməsi və oxunmasıdır. Hərfi tələffüz (buna kitab tələffüzü də deyilir) bir sıra alınma sözlərin, həm də dilimizə məxsus söz və şkilçilərin deyilişində (daha çox oxusunda) özünü göstərir. Alınma sözlərdə: məsələn: Lomonosov (Lamanosov əvəzinə) və s.

Ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələnməkdə danışan və ifadəli oxuyanın öz nitqi üzərində müşahidə aparması olduqca vacibdir. Natiq öz danışq və oxusunu dinləməyi, onun məziyyətlərini və qüsurlarını tutmağı, nitqini ədəbi tələffüz baxımından təshih etməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə radio və televiziya verilişlərindən xarakter mətn lentə yazılır və dəfələrlə dinlənir.

Natiq ehtiyac duyduqda **orfoepik sorğu lüğətlərinə** də müraciət edə bilər.

Orfoepik qaydaların müəyyənləşdirilməsində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür:

1. Fonetik prinsip. Bu prinsipə görə orfoepik qaydalar ümumxalq dilinə tamamilə uyğun olmalı, onun tələblərinə cavab verməlidir. Söz və qrammatik formaların əksəriyyət tərəfindən işlədilən tələffüz şekli orfoepiyada norma kimi əsas götürülür. Məsələn; felin sərt şkilinin hekayəsi I şəxsin təkində bir neçə variantda tələffüz olunur: görsəydim, görsöydüm, görseydim. Axırncı deyiliş tərzindən daha geniş istifadə olunduğundan “görseydim” tələffüz şekli orfoepiya baxımından məqbul sayılır və norma kimi qəbul edilir. Başqa bir misal. Sonu a, ə saıtləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə əvvəlində bitişdirici j samiti olan müəyyən şkilçilər qoşulduqda həmin saıtlər ahəng qanununa uyğun olaraq [ı], [i], [u], [ü] saıtlərindən birinə çevrilərək tələffüz olunur. Məs.; meşəyə - meş [i] yə, arabaya – arab [ı] ya, yaşayır – yaş [i] yır, söyləyir – söyl [ü] yür, oynayır – oyn [u] yar və s. . Əksəriyyətin işlətdiyi bu tələffüz şekli də dilimizdə orfoepik qayda kimi məqbul sayılır.

2. Morfoloji prinsip. Bu prinsipin tələbinə görə canlı danışqda (xüsusən dialektlərdə) bir neçə formada işlədilən tələffüz variantlarından biri orfoepik norma baxımından məqbul sayılır. Məs.; ev, əv, öy; dəyil, döyül, degil, deyil; alıram, alıyam, aleram, ala varam kimi tələffüz şəkillərindən deyil, ev, alıram düzgün sayılır və orfoepik norma kimi qəbul edilir.

3. Söz və qrammatik formaların tələffüzünün dil ahənginə uyğun olan, incə səslənən, asanlıqla və sürətlə deyilən tələffüz variantına üstünlük verilir. Məsələn; gecdir, uçdu, vicdan, anamdan, sərbəstlik, gəlırsiniz, alarlar, qanlı kimi söz və qrammatik formaları gejdır, uşdu, vıjdan, anamnan, gəlırsız, alallar, qannı şəklində işlətmək həm ahəngdarlıq, həm səslənmə, həm də tələffüzə yatımlılıq baxımından münasib sayılıb, orfoepik norma kimi məqbul hesab edilir.

4. Qrafik prinsip. Bu prinsipə görə dildə sözün iki tələffüz şəklindən daha tipik olanı – orfoqrafiyada işlədilən forması orfoepiyada əsas götürülür. Məs.: darvaza-dərvaza, xalça-xəlçə, pəncək-pəncək, pəndir-pəndir, xəmir-xamır, rahat-rahət, davamiyyət-dəvamiyyət, pəncərə-pəncərə, qəbul-qabul, kənar-kanar və s. kimi sözlərin birinci tələffüz şəkli orfoepiyada düzgün sayılır.

Tələffüzün üslubları. Nitq ünsiyyəti onun şəraitindən asılı olaraq müxtəlif şəkillərdə qurulur. Nitqin şəriti deyiləndə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

a) müraciət edilən adam kimdir? (uşaq – böyük, yad – tanış, qoca – cavan, savadlı – savadsız və b.);

b) müsahibin miqdarı bir adama, iki və daha çox adama, böyük bir auditoriyaya müraciət olunur.

c) danışq harada gedir? (evdə, küçədə, sinifdə, auditoriyada, ictimai tədbirlərdə, rəsmi yerlərdə, radio və televiziya verilişində və s.);

ç) söhbət nə haqdadır? (məişət, elmi, siyasi və s. mövzularda);

d) söhbət nə məqsədlə aparılır? (sadəcə olaraq məlumat vermək, söylənilən fikri sübut etmək, əsaslandırmaq, müsahibi nədənsə çəkındirmək, nəyəsə sövq etmək və s.).

Yuxarıda qeyd olunan şəraitdən, məqsəddən və digər amillərdən asılı olaraq yaranan müxtəliflik nitqin həm leksikası, həm sintaksisi, həm də tələffüzündə özünü göstərir. Bu baxımdan – nitqin məqsəd və şəraitinə uyğun gələn fonetik vasitə və imkanlarından istifadə ilə bağlı tələffüzün üslubları yaranır, formalaşır.

Biz tələffüzün üslublarından bəhs edərkən prof. Ə.Əfəndizadənin

müəyyənləşdirdiyi üç üslub haqqında danışmağı lazım bildik: normativ üslub, kitab üslubu, adi danışiq üslubu.

Normativ üslub. Ədəbi tələffüz normaları əsasında yaranan üslub normativ üslub adlanır. Əgər danışan və ya hər hansı bir mətni oxuyan adamdan, uşaqlar, gəlirlər, konsert, başlayır, işləyir kimi söz və qrammatik formaları ədəbi tələffüzə uyğun şəkildə: adamnan, uşaxlar, gəlillər, kansert, başlayır, işliyir kimi söylədirsə, o, normativ tələffüz üslubunda danışmış və ya oxumuş olur. Normativ üslub orfoepiyanın əsasını təşkil edir.

Kitab üslubu. Bu üslubda danışanlar, oxuyanlar sözlərin yazılışını, hərf tərkibini əsas götürür və belə başa düşürlər ki, sözlər nə cür yazılırsa, elə də tələffüz olunmalıdır. Məktəblilərin, tələbələrin, radio və televiziya verilişində çıxış edənlərin danışığında (daha çox mətn üzrə oxusunda) yazılışı tələffüzündən fərqli olan sözlərin (məs.: atamdan, vətəndən, yarpaqlar, komissiya, intonasiya, ailə, gəliirsiniz, qanlı, növbətçi, dovğa və s.) yazıldığı kimi deyilməsi hallarına təsadüf olunur. Belə deyiliş ədəbi tələffüz baxımından qüsurlu sayılır, natiq bu qəbildən olan, yəni orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqlənən söz və qrammatik formaları ədəbi tələffüz qaydasında söyləməli və ya oxumalıdır.

Adi danışiq üslubu. Dil ünsiyyətinin geniş forması bu üslubda aparılır. Adi danışiq üslubunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, normativ üslubda mənimçün, bizdən ötrü, stəkan, bacarmaq kimi tələffüz olunan sözlər adi danışiq üslubunda məmcün, bizzənötrü, istəkan, başarmaq kimi tələffüz edilir. Ümumiyyətlə, adi danışiq dili şivəyə nisbətən ədəbi dilə yaxın olduğu kimi, onun tələffüz qaydaları da ədəbi dilin tələffüz qaydalarına yaxındır. Adi danışiq dili ilə ədəbi dil arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Ədəbi dil ümumxalq dili (bura adi danışiq dili də daxildir) əsasında meydana gəlir, yaşayır və inkişaf edir.

Plan:**1.Nitqin üslubları****2.Ahəngdarlıq****3.Alliterasiya**

Mədəni nitqə yiyələnmək üçün dilin yalnız leksik-qrammatik normalarını gözləmək kifayət etmir. Bunun üçün nitq üslubi cəhətdən də düzgün qurulmalıdır. Yəni danışarkən elə sözlər seçilməli, cümlələr elə qurulmalıdır ki, fikir dəqiq və aydın ifadə oluna bilsin. Danışan və ya yazan işlətdiyi hər bir sözün əhəmiyyətini, onun nəzərdə tutulan fikrin ifadəsi üçün nə dərəcədə yararlı, dəqiq olmasını nəzərə almalıdır. Həm danışmaq, həm də yazıda hər hansı bir söz öz həqiqi mənasından başqa, digər mənalarda da işlənir. Mənadən doğan forma rəngarəngliyi dilin üslubi imkanları əsasında yaranır ki, bütün bunlar dilin üslubiyyət bəhsində öyrənilir.

Nitq üslubu danışanın (eləcə də yazanın) dil vasitələrindən, onun fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından məqsəd və məqama uyğun istifadə edə bilmə tərzidir, sistemidir. Bu istifadə bir sıra amillərlə, şərtlərlə (ünsiyyətin şəraiti, məqsədi, müsahibin marağı, anlama səviyyəsi və s.) bağlı olur və müxtəlif formalar kəsb edir. Üslub fərdidir, danışanların hər birinin özünəməxsus nitq üslubu vardır. Dil vahidlərinin üslubi keyfiyyətləri müxtəlifdir. Bu keyfiyyətlər dilin fonetikasi, leksikası və qrammatikasının imkanları sayəsində yaranır, nitqə üslubi çalarlıq gətirir, onu səlis, çevik, mənalı və kəsərli edir, estetik təsir gücünü artırır.

Fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik normalar ədəbi dilin strukturu ilə bağlı olub nitqin düzgünlüyünü təmin edirsə, üslub normaları leksik-qrammatik normaların bir növ törəməsi olub nitqin gözəlliyini, ifadəliliyini, dəqiqliyini artırmaqla ünsiyyəti asanlaşdırır, onun təsirli, cəlbedici olmasını, danışan, oxuyan və dinləyənin ən incə məqamları, mətləbləri ifadə və dərk edə bilməsini təmin edir.

FONETİKANIN ÜSLUBİ İMKANLARI

Fonetik vasitələr nitq prosesində işlənmə yerinə, məqamına görə müəyyən üslubi mahiyyət kəsb edir ki, onlardan ən başlıcası ahəngdarlıqdır. Ahəngdarlıq nitqin səlisliyi, gözəlliyi, onun dinləyəyə xoş təsir bağışlamasıdır. Dilimiz öz

təbiətinə, səslənməsinə görə ahəngdar dillərdən biridir. Bu ahəngdarlığı yaradan bir sıra vasitələr, xüsusiyyətlər vardır ki, onlardan ən başlıcası lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin özünəməxsus strukturudur, başqa sözlə, səsdüzümüdür. Məlumdur ki, saitlər tonun, samitlər küyün iştirakı ilə yaranır. Saitlər samitlərlə müqayisədə daha ahəngdardır. Samitlərdən sonorlar sədalı olduğu üçün saitlərə yaxındır. Bunlar nitqdə avazlı, musiqili səslər hesab olunur. Sait və samitlərin sözlərdəki ahəngdar düzümü tələffüzdə asanlıq, səlisliyi təmin edir, harmoniya yaradır. Dilimizdəki təkhecalı, eləcə də çoxhecalı sözlərin müəyyən bir qismi son hecadakı səsə görə həmqafiyə olur. Məsələn: Təkhecalı sözlər: Aş, baş, daş, yaş, qaş; al, əl, val, lal, qol, sel, bel; nar, qar, tar, tər, tor; qaz, az, yaz, taz, toz, tez, bez, göz, söz və s.

Çoxhecalı sözlər: dəniz, əkiz, bəniz, bəyaz, Araz; oğlan, aslan, tərhan, mehman; halal, maral, mahal, kamal və s.

Bəzən söz birləşmələrinin tərəfləri də eyni səsə başlayıb həmahəng olur. Məsələn: **yamyaşıl yamaclar, ağır-ağır addımlar, ağıllı adamlar, şəkərdən şirin, incədən incə, günlərin bir günündə və s.**

Alliterasiya ifadəni, cümləni təşkil edən sözlərin əvvəlində və ya ortasında eyni, yaxud yaxın samitlərin işlənməsidir. Bu cür səs düzümünün yaratdığı musiqi, ahəng söz birləşmələri, atalar sözləri, frazeoloji vahidlərin deyilişində özünü daha çox göstərir, başqa sözlə, həmin ifadələrin, bədii mətnlərin yaranmasında da eyni səslərin təkrarından əmələ gələn fonetik hadisənin mühüm rolu olur. Məsələn, Sən ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa; Gedər bağlar qorası, qalar üzlər qarası; Uma-uma döndüm muma; Qalan yerə qar yağar; Qaz vur qazan doldur; Su sənəyi suda sınar və s.

Səslərin, kəlmələrin uyğunluğunun nitqin, şeirin, gözəl səslənməsindəki rolundan bəhs edərkən fransız şairi, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Bualo "Poeziya sənəti" adlı kitabında yazırdı: "Ahəngdar kəlmələrin münasib uyğunluğunu yarat ki, şeir bütövlükdə gözəl səslənsin; unutm ki, samitlərin kobud səslənməsi və nahamar düzülüşi ikrah hissəyə səbəb olur. Şeirdəki fikir oldu, söz gözəlliyi olmadı, sözlər və səslər qulağı dəldi, belə şeiri heç kəs oxumaz və dinləmək istəməz".

Alliterasiya bir poetik üslubi priyom kimi klassik, eləcə də çağdaş poeziyamızda çox geniş yayılmışdır. Məsələn, Səyavuş Məmməd zadənin bir şeirindən aşağıdakı parçanı nümunə kimi göstərək.

Qatar gedir, qaranlığı yara-yara,
Qatar gedir yollarını yora-yora,
Qatar gedir, köhlən qatar, qatır qatar,
Qaranlığı qabağına qatır qatar.
Qatar qaçır, qatar uçur, alov saçır,
Gələcəyin toranında yollar açıq.
O qatarda biz gedirik, Az gedirik, üz gedirik,
Dərə-təpə, düz gedirik.

Eyni sözün təkrarı (eləcə sə sinonimlərin işlədilməsi) nitqdə, xüsusən bədii əsərlərdə, şeirdə ahəngdarlığı yaradan vasitə olur. Bunu müşahidə etmək üçün S.Məmmədzadənin şeirindən başqa bir parçanı nəzərdən keçirək:

Şuşanı qar gördüm, qar gördüm,
Elimi var gördüm, var gördüm
Səslədim ötən günləri,
Daşları kar gördüm, kar gördüm.
Bağları dağ gördüm, dağ gördüm,
Həmişə sağ gördüm, sağ gördüm.
Bir bulaq aynasında
Saçımı ağ gördüm, ağ gördüm.

Nəsr əsərlərində eyni və ya yaxın səslərin sözlərin əvvəlində və ya ortasında ardıcıl düzümü üslubi effekt yaradır. Aşağıdakı parçada ş samitinin alliterasiyası dediklərimizə nümunə ola bilər:

“Sona şamı yandırdı. Şamın işığı foroşəklin üstünə düşdü və Gülağanın gözləri o şam işığında işıldadı” (Elçin).

Yaxud, **m, n** səslərinin yaratdığı ahəngdarlıq: “İndi mən nə edim, Qəmər? Axı sən mənəm sirdaşım, dar günümdə harayım idin. Sən məni çox dardan çıxarmısan. Sən mənəm ürəyimdən keçənləri balaca bir işarədən başa düşürdün” (İ.Şıxlı).

Mövzu :19

Leksikanın üslubi imkanları

Plan:

1.Leksik vasitələr

2.Sinoim vasitələr

3.Antonim sözlər

4.Frazeoloji birləşmələr

5.Atalar sözü,zərb məsələlər,aforizmlər

6.Ritorik sual

Leksikanın üslubi imkanları. Sinonim vasitələr. Danışq zamanı üslubi effekt və səlislik yaratmaq, lüzumsuz təkrarlara yol verməmək, fikrin daha təsirli, ifadəli və dəqiq ifadə edilməsi məqsədilə rəngarəng sinonimlərdən istifadə olunur ki, onlar nitqin təsir gücünü artırır, emosionallıq və ekspressivlik yaradır ki, onlar incə məqamları ifadə etmək üçün geniş və rəngarəng üslubi imkanlara malikdir. Danışan fikir və hisslərini daha dəqiq ifadə etmək üçün sinonim cərgəyə məxsus lazımi sözü yerli-yerində elə işlədir ki, bu, nitqdə dəqiqliyi yaradır, eyni zamanda ahəngdarlıq təmin edir. Bu baxımdan Ulu öndər H.Əliyevin nitqi təsirli və zəngin olmuşdur. Onun dilində həyəcan-narahatlıq, arzu-istək, köməkqayğı-mənəvi dayaq, bilikli-savadlı, hörmət-ehtiram-minnətdarlıq, fikir-duyğustək və s. kimi ifadələrə, sinonimlərə tez-tez rast gəlmək mümkündür ki, bu da onun dilinin leksik cəhətdən zəngin olduğunu göstərir.

Leksik vasitələrdən, o cümlədən sinonimlərdən istifadə şifahi nitqə bir növ yaradıcı xarakter verir. Natiqlər, müəllimlər və başqaları hərə öz bacarığı, nitq tutumu və lüğət ehtiyatının səviyyəsi dairəsində sinonimlər işlətməyə çalışırlar. Sinonimlər vasitəsilə yaranan rəngarənglik nitqi maraqlı edir, dinləyicilər belə danışq tərzi rəğbətlə qarşılayırlar. Dilimizin leksikası sinonimlik baxımından olduqca zəngindir: qoçaq, igid, cəsür, qorxmaz, qəhrəman;; el, vətən, diyar, yurd, oba; dünya, aləm, cahan, kainat; iftixar, qürur; incə, zərif, nəfis, lətif; tək, tənha; od, atəş; səs, səda, avaz və s.

Nitqdə sinonimlərdən aşağıdakı məqsədlərlə istifadə olunur:

a) nəzərdə tutulmuş fikrin daha təsirli, emosional, dəqiq və incə mənə çalarında dinləyiciyə çatdırılması;

b) məzmunundan asılı olaraq müəyyən mənə koloriti (məsələn, komiklik, liriklik və s.) yaratmaq;

c) nitqin etik normalarını gözləmək, dil vahidlərindən ictimai nəzakət qaydalarına uyğun istifadə etmək, kobud, qaba, eyibli sözlərin (vulqarizmlərin) işlənməsinə yol verməmək;

ç) nitqdə lüzumsuz təkrarlardan qaçmaq

Natiq öz danışığında (eləcə də yazısında) leksik sinonimlərlə yanaşı, sinonim frazeoloji vahidlərdən də istifadə etməyi bacarmalıdır. Məsələn: dili dolaşmaq – dili topuq vurmaq, gözə gəlmək – göz dəymək, rəhmətə getmək – dünyasını dəyişmək, ürək-göbəyi düşmək – bağı yarımaq, başını itirmək – çaş-baş düşmək və s. sinonim frazeoloji vahidlər nitqin emosionallığını, təsir gücünü, ifadəliliyini artırır, onun xəlqiliyini təmin edir.

Antonim sözlər. Nitq prosesində təzadlı, ziddiyyətli hadisə və əşyaları qabarıq, obrazlı bir şəkildə təsvir etmək, qiymətləndirmək, nəzərə çarpdırmaq məqsədilə antonimlərdən istifadə olunur. Bədii təsvir vasitəsi kimi antonimlər nitqdə lakoniklik, konkretlik, obrazlılıq yaradır. Antonimlərdən dilin bütün üslublarında istifadə olunsada, onlar üslubi vasitə kimi bədii ədəbiyyatda, poeziyada daha geniş şəkildə işlənilir

Antonim sözlərdən əşya və hadisələrin qarşılaşdırılması, müqayisə yolu ilə təzadlı lövhələrin yaradılması məqsədilə istifadə olunur. Bu baxımdan aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

Sən mənim qəribə qismətim, payım,

Gecələr gündüzüm, gündüzlər ayım.

Güneydə-quzeyim, qışda yazımsan,

Sən mənim həmişə əlçatmazımsan. B.Vahabzadə

Mən bir xarabalıqla bir gülüstanın,

Mən xəzanla baharın, qocayla gəncin,

Mən ölümlə həyatın, qəmlə sevincin

Arasında qurulmuş böyük bir körpüyəm. M.Müşfiq

Frazeoloji birləşmələr. Nitqin emosionallığını, obrazlılıq və ifadəliliyini yaradan ən təsirli vasitələrdən biri frazeoloji birləşmələrdir. Məcəzi məna kəsb edən bu birləşmələrin nitqdə yaratdığı canlılıq, obrazlılıq onların qarşılığı olan leksik sinonimlərdən qat-qat qüvvətlidir. Müqayisə edək: danışmaq-söz açmaq; doğulmaq-dünyaya gəlmək; ölmək-dünyasını dəyişmək; incimək-üz çevirmək; çaşmaq-özünü itirmək; gedib-gəlmək-ayaq döymək; yoxlamaq-ağzını aramaq və s.

Dilimizdə frazeoloji birləşmələr forma və məzmunca olduqca zəngindir. Danışq prosesində onlardan bütövlükdə nitqi qüvvətləndirmək, məna rəngarəngliyi və ifadəlilik yaratmaq məqsədilə tez-tez istifadə olunur. Məsələn, ağzına dil atmaq, canını boğazına yığmaq, toydan sonra nağara, qabağına kötük itələmək və s.

Atalar sözü, zərbi-məsəllər, aforizmlər. Xalq zəkasının, müdriqliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi olan atalar sözü, zərbi-məsəl və aforizmlərdən ünsiyyət prosesində geniş istifadə olunur. Bu yığcam, müdrik, obrazlı ifadələr öz dərin mənaları ilə yanaşı, gözəl səslənməyə də malikdir. Orada səslərin, xüsusən samit səslərin alliterasiyası, saitlərin assonansı deyiləndə ahəngdarlıq yaradır ki, bu da həmin ifadələri qulağayatımlı edir, ölçülü nəzm kimi səslənməsinə səbəb olur. Məsələn; uma-uma döndüm muma; asta vur, usta vur; kor-kor, gör-gör; qız yükü, duz yükü; bala dadı bal dadı; pulu pul, minnəti minnət və s. Bu qəbildən olan atalar sözü və məsəllər nitqə səslənmə baxımından xüsusi effekt verir, söylənilən fikri konkretləşdirir, onu daha mənalı edir.

Natiqlik praktikasında, xüsusən tərbiyəvi mövzuda aparılan söhbətlərdə ibrətamiz ifadələrdən fikri əsaslandırmaq, dinləyəni hər hansı bir işin icrasına sövq etmək və ya ondan çəkəndirmək, düşündürmək, deyilənləri əsaslandırmaq, yekunlaşdırmaq və s. məqsədlərlə istifadə olunur. Düzgün, yerinə düşən atalar sözü və məsəllər söylənilən fikrin, bir növ, məntiqi özəyi olur. Dinləyici bu hikmətli ifadələrin köməkliyi ilə nə vaxtsa eşitdiyi və ya oxuduğu bir əhvalatı xatırlaya və bütövlükdə yaddaşında bərpa edə bilir. Adamlar bəzən hər hansı bir atalar sözünü əsas götürüb onun məzmununa uyğun mühakimələr söyləyirlər. Bu mənada atalar sözü, zərbi-məsəllər bir çox hallarda şagird və tələbə inşaları üçün mövzu kimi seçilir. Məsələn; Arzu arzudan doğur; Torpaq ovuclayan qızıl ovuclayar; Dirilik birlikdədir; El sevəni aləm sevər; Vətənə gəldim, imana gəldim və s.

Ritorik sual. Müasir Azərbaycan dilində sual cümləsinin elə bir forması işlədilir ki, bu cümlələr cavab almaq deyil, nitqin təsirini artırmaq, dinləyicini düşünməyə sövq etmək məqsədi daşıyır. Bunlar ritorik sual cümləsi adlanır. Məsələn;

Arzuya bax, sevgilim, tellərindən incəmi? (M.Müşfiq)

Vətənim verdi mənə nanu-nəmək,

Vətəni, mənəcə, unutmaq nə demək? (A.Səhhət)

Bu qəbildən olan sualların bir qismi (bədi suallar) dildə frazeoloji vahid kimi sabitləşmişdir: “Ağ at arpa yeməz?”, “Varlığa nə darlıq?”, “Çay nədir, say nədir?”, “Dəvəyə çimdik neylər?” və s. Natiqlik sənətində bu tipli cümlələrdən dinləyicilərin diqqətini səfərbər etmək, müəyyən fikri qətiləşdirmək, məlum olanı bir daha təsdiqləmək (məsələn, Danışığında qüsurlara yol verən müəllim öz şagirdlərini mədəni nitqə yiyələndirə bilərmə?; Özünə umac ova bilməyən, özgəyə necə əriştə kəsə bilər? və s.) məqsədilə istifadə edilir.

Mövzu № 20.

Bədii təsvir vasitələri

Plan:

1. Metafora

2. Bədii sual

3. Metanomiya

4. Sinetikoxa

5. Epitet

Nitqin üslubi rəngarəngliyinin təmin edilməsində dilin bədii təsvir vasitələrinin (metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, müqayisə, bənzətmə, mübaliğə, tabu sözlər və s.) də rolu böyükdür.

METAFORA. Metafora yunan sözü olub mənası “məna keçirilməsi” deməkdir. Metafora müxtəlif əşyalar arasında əlaqə - (bənzətmə, oxşarlıq, müqayisə) kimi dərk edib, onları eyni səs tərkibli sözlə adlandırmaqdır. Məsələn; canavarın başlıca xüsusiyyəti güclü, yırtıcı, vəhşi, dağıdıcı olmasıdır. Hər hansı adamda belə xüsusiyyət olarsa, ona “canavar” deyilir və bu sözlə bağlı dildə metafora yaranır. Yaxud, bic, hiyləgər adama “tülkü” deyilərsə, bu da metaforadır. Dilimizdə heyvan adlarından: pələng, aslan, çaqqal, ayı, ilan, qoyun, quzu, maral və s.; quş adlarından tərən, bülbül, kəklik, sona, göyərçin, bayquş; həşərat adlarından hörümçək, əqrəb və s. sözləri metaforik mənada işlənə bilir. Danışıq dilində insanlar dəyərləndirilərkən onlara verilən mənfi və müsbət qiymətlər müvafiq metaforalarla ifadə olunur.

Metaforalar əşya və hadisələrin müəyyən bənzəyiş əlaqələri əsasında yaranır. Dilçilik ədəbiyyatında bu oxşarlığın aşağıdakı formaları göstərilir:

a) zahiri oxşarlıqla əlaqədar yaranan metaforalar. Bəzən insana aid cəhətlər adi oxşarlıq nəticəsində başqa əşyaların üzərinə keçirilir. Məsələn; qabın boğazı, ayaqqabının burnu, çayın qolu, südün üzü və s.

b) daxili əlamətlərinə görə oxşarlıq nəticəsində əmələ gələn metaforalar. Məsələn; tülkü, maral, aslan, canavar, quzu, göyərçin, sona və s. Heyvan və quş adları insan üzərinə köçürüldükdə həmin sözlər metaforaya çevrilir.

c) insana və ümumiyyətlə, canlılara məxsus xassələr əşyaların üzərinə köçürüləndə metafora əmələ gəlir. Məsələn; ölüm gəzir, fikir doğur, işlər axsayır, ay doğur və s.

Metafora, adətən, bədii təsvir vasitəsi kimi qiymətləndirilir və onun haqqında bu səpkidə bəhs edilir. Eyni zamanda məcazın bu növündən emosionalekspressiv

xarakterli nitqdə təsirli bir vasitə kimi istifadə olunur. Qədim Roma alimi Kvinntilian metaforanı məcazın ən yaxşı növü hesab etməklə onu “təbiətin vergisi” kimi qiymətləndirmişdir: “Metafora, yaxud məna köçürməsi nitqi gözəlləşdirməklə bərabər, adları olmayan əşyalara da ad verir”.

METANOMİYA. Daxili və xarici əlaqələr əsasında mənanın bir sözdən başqa sözə keçirilməsi metonimiya adlanır. Məsələn, qabın içindəki əvəzinə qab sözü (Bir qab yedim); əsər əvəzinə əsərin müəllifinin adı (məs.; Mən Vurğunu əzbər bilirəm); adamlar əvəzinə məkan (kənd, məktəb, ölkə və s.) sözlər. (məs.; Kənd yuxudan yenicə oyanırdı. Məktəb yarışda birinci yerə çıxdı. Bütün ölkə ayağa qalxdı) və s. işlədilir. Metonimiyanın metaforadan fərqi odur ki, birincidə sözlərin bənzərlik əlaqəsi, sonuncuda isə semantik tutumu əsas götürülür. Metonimiya dilin ifadəlilik imkanlarını artırır.

SİNEKTOXA. Məcəzin bu növündə eyni söz həm bütöv, həm də bütövün hissələrini bildirir. Sineqdoxanın daha geniş yayılmış forması sözün cəm əvəzinə təkdə işlənməsidir. Məsələn; Tələbənin (tələbələrin) vəzifəsi yaxşı oxumaqdır. Kiçik (kiçiklər) böyüyün (böyüklərin) yanında danışmaz; İxtisasını yaxşı biləni (bilənləri) işə qəbul edirlər və s. Sineqdoxanın bir növündə şəxsi bildirmək üçün bədən üzvləri və ya paltar adı işlənir. Məs.: ağsaqqal, keçəl, ağbirçək, sarıköynək, çalpapaq, qırmızıpapaq və s.

EPİTET. Epitet məcazi mənada işlənən obrazlı, bədii təyindir. Bu söz yunanca epithos sözündən olub mənası “əlavə” deməkdir. Burada əşya və hadisələrə məxsus əlamət oxşar olan başqa bir əşya və hadisəyə əlavə edilir. Məs.: qoca dünya, durna gözlü bulaqlar, saqqallı uşaq, göy gözlü dəniz, yorğun bulud, xəncər kirpik və s.

Epitetlər qüvvətli bədii təsvir vasitələrindəndir. Onlar bədii üslubun hər hansı bir janrında işlənərək müxtəlif xarakterli əşya və hadisələrin səciyyələndirilməsinə xidmət edir. Məsələn,

Hər səhər, hər axşam, hər axşam, hər səhər

Çox zaman sərsəri küləklər bixəbər

Bir yığın dost kimi qapını döyərlər

Küləklər, küləklər, bəstəkar küləklər

Dünyanı dolaşan bəxtiyar küləklər

Mövzu :21   Funksional üslublar

Plan:

1.Bədii üslub

2.Elmi üslub

3.Danışiq üslubu

4.üslub-publisti

Azərbaycan dilinin müxtəlif inkişaf dövrlərində ünsiyyətin hansı şəraitdə (rəsmi, qeyri-rəsmi yerlərdə, bir nəfərlə və ya kollektivlə, savadlı və ya savadsızla, uşaqla və ya böyüklə, tanışla və ya yadla və b. ilə) baş verməsi onu (nitqi) şəraitə uyğun formalarda qurmaq, dil vasitələrindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə edə bilmək tələbatından (ünsiyyətin məqsəd və şəraitə uyğunluğundan) dilin (nitqin) üslubları yaranmışdır.

Dilçilik ədəbiyyatında onların bir sıra növündən bəhs olunur ki, bunları iki növ üzrə qruplaşdırmaq olar:

1) Kitab üslubu – bura daxildir: bədii üslub, elmi üslub, ictimai-publisistik üslub, rəsmi üslub, şəxsi yazışma – epistoliar üslub;

2) Danışiq üslubu – bura danışiq, məişət, əməli danışiq, sadə danışiq üslubları aiddir.

Birinci qrupa daxil olan funksional üslublar, əsasən, yazılı olur. Lakin onlar şifahi ifadə formasında da özünü göstərir. Məsələn, alimin öz elmi qənaətləri barədə yazdığı əsər, məqalə, şübhəsiz ki, yazılı formaya əsaslanır. Başqa bir vəziyyətdə - auditoriyada, televiziya və radio verilişləri ilə həmin elmi nailiyyətlər haqda aparılan söhbət şifahi formada həyata keçirilir.

Danışiq üslubu, adından məlum olduğu kimi, nitqin şifahi formasına aiddir. Bu üslubda əsas məqsəd ünsiyyət yaratmaq, müəyyən məlumat vermək və ya almaq, insanlara, şeylərə, hadisələrə, deyilənlərə və s. münasibət bildirməkdir.

Nitqin üslub baxımından müvafiqliyi ayrı-ayrı nitq üslublarında uyğun ifadə formalarına (söz, söz birləşməsi, qrammatik kateqoriya, sintaktik quruluşlar və sairəyə) və qanunauyğunluğa riayət olunmasını tələb edir. Bu tələbin gözlənilməməsi, məzmunu uyğun gəlməyən ifadə formasının işlədilməsi nitqin effektini və təsir gücünü azaldır.

Bədii üslub. Bu üslubda yazıçının həyatla bağlı fikir və düşüncələri bədii şəkildə, müxtəlif təsvir vasitələri ilə ifadə olunur. Bədii üsluba bədii dil də deyilir. Bu üslubun tarixi digər üslublarla müqayisədə qədimdir. Bədiilik, müxtəsərlik, yığcamlıq, lakoniklik bədii üslubun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bədii üslubda insanı, onun yaşadığı həyatı təsvir etmək üçün dilimizdəki sözlərin müxtəlif mənə qruplarından – omonimlərdən (eyni səslənməyə malik olan sözlərdən), sinonimlərdən (yaxın mənanı ifadə edən sözlərdən), antonimlərdən (əks mənanı ifadə edən sözlərdən), məcazların müxtəlif formalarından (bənzətmə, metafora, simvol, kinayə, mübaliğə və s.), hətta vulqar leksika, jarqon, köhnəlmiş və ya dilə yenidən gəlmiş sözlərdən məqamına görə istifadə olunur.

Bədii dil iki üsluba bölünür: nəzm və nəsr üslubu. Nəzm üslubunda müəyyən ölçülər: söz və ifadələrin heca tərkibi, bölgü, qafiyə, ritm, sətirdəki sözlərin mütənəsb şəkildə növbələnməsi və s. gözlənilir. Daha çox yığcam, mənalı, təsirli, ahəngdar, musiqili söz və ifadələr işlədilir. Nəsr üslubunda yazılan əsərlərin (hekayə, oçerk, roman və s.) dili sərbəstdir. Oradakı sətirlərin həcmi və ya xüsusiyyətləri barədə şərtlər qoyulmur. Nəsr üslubunda şeir dilinə nisbətən həqiqi və müstəqim mənalı sözlərə daha çox üstünlük verilir.

Elmi üslub. Bu üslub elmi əsərlərin (monoqrafiya, dissertasiya, avtoreferat, məqalə, rəy, tezislər, dərslik və sairənin) üslubudur. Elmi üslub bədii üslubdan aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə fərqlənir:

1. Terminlərə geniş yer verilir. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilinə aid yazılan əsərdə fonetika, assimilyasiya, dissimilyasiya, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, və s.; ədəbiyyatşünaslığın əsasları fənninə dair əsərdə kompozisiya, lirik növ, epik növ, satira, yumor, metafora, sinekdoxa, klassizm, sentimentalizm və s. terminlərdən istifadə olunur.

2. Mücərrəd mənalı sözlər çox işlənir. Məsələn, məfhum, təkamül, quruluş, mitinq, tərbiyə, həyat, kütlə, məğlubedilməz, tərəqqi və s.

3. Beynəlmiləl sözlər və terminlərə daha çox təsadüf olunur.

4. Şərh olunan fikirlər konkret, dəqiq və birmənalıdır.

5. Mürəkkəb cümlə tipinə daha çox üstünlük verilir.

6. Sual və əmr cümlələri, demək olar ki, işlədilmir.

7. Xüsusi yazı işarələrindən istifadə olunur. Məsələn, dilimizin səs sisteminin, dialektlərin tədqiqi zamanı transkripsiya işarələri, eləcə də digər elm sahələrində müvafiq işarələrdən istifadə edilir.

8. Məsələlər səbəb və nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi, ümumiləşdirmələr aparılması və nəticə çıxarılması istiqamətində şərh olunur.

9. Elmi üslub yığcamlıq və dəqiqlik tələb edir. Yəni mətləbə dəxli olmayan fikirlərə, yaygın mühakimələrə, uzunçuluğa, ehtiyac olmadan haşiyəyə çıxma hallarına və s. yol verilmir.

Elmi məsələləri şərh edən natiq ehtiyac duyduqda (diqqəti daha çox cəlb etmək, fikrin təsirini artırmaq, nitqə müəyyən canlılıq gətirmək və s.) məqsədlərlə bədii dilə məxsus vasitələrdən – obrazlı ifadələr, aforizm, atalar sözü və sairədən istifadə edə bilər. Hər halda bu müəyyən ölçüdə olmalıdır.

İctimai-publisistik üslub. İctimai-publisistik üslubda fikirlər ümumən quru, rəsmi dillə ifadə olunur. Emosionallığı, obrazlılığı yaradan dil vasitələrinə - epitet, metafora, inversiya, nida, sual və sairəyə bədii üsluba nisbətən az yer verilir. Lakin bununla belə, qəzetlərdə, jurnallarda oçerk, felyeton və hekayələrdən də nümunələr gətirilir ki, bunlar maraqla oxunur, oxucuya yaxşı təsir bağışlayır. Mətbuat üslubunun başlıca xüsusiyyəti dilinin sadəliyi, aydınlığı, mənalılığı, hamı tərəfindən başa düşülməsidir. Dil kasıblığı, söz məhdudluğu bu üslubdakı yazıların oxunması işini çətinləşdirir.

Kütlələrə təsir göstərmək, problemlərin həllinə insanlarda maraq oyatmaq, onları bu işə cəlb etmək məqsədini qarşıya qoyan mətbuatın dili, hər şeydən əvvəl, canlı, aydın və anlaşıqlı olmalıdır.

Plan:

1.Əməli nitq

2.Ərizə, arayış

3.Tərcüməyi hal

4.Təliqə ,etibarnamə

Rəsmi üslub. Rəsmi sənədlər, təlimatlar, qanunvericilik aktları və s. bu üsluba uyğun yazılır, tərtib olunur. İfadə düzgünlüyü, fikir dəqiqliyi, yığcamlıq rəsmi üsluba xas olan xüsusiyyətlərdir. Bu üslubda ümumişlək sözlərlə yanaşı, rəsmi üsluba məxsus leksikadan da istifadə olunur ki, onlar müxtəlif məzmunlu sənədlərin dilinə müvafiq üslubi-semantik çalar, kolorit verir.

Dilçilik ədəbiyyatında rəsmi sənədlərin dili aşağıdakı şəkildə səciyyələndirilir:

- a) hər bir məsələ aydın və olduqca qısa izah edilir;
- b) artıq, lüzumsuz sözlərə, təkrarlara, bədii ifadələrə yol verilmir;
- c) ikimənalılığa, dolaşıqlığa yol verməmək üçün hər bir anlayışa dair dəqiq terminlər seçilir;
- ç) hər hansı bir məfhumun izahı üçün ədəbi dilin qrammatik normalarına düzgün riayət olunur;
- d) ştamptə xarakterli xüsusi tərkiblərdən, ifadələrdən geniş istifadə edilir

Rəsmi üslub əsasında qurulan nitqdə əməli nitq, əməli yazı da deyilir. Əməli nitq həyatın praktik tələbləri ilə bilavasitə bağlıdır. O, dövlət və ictimai idarələrin bir-biri ilə, həm də idarələrin, müəssisələrin əhali ilə əlaqəsini yaradır, təmin edir. Nitqin bu formasından rəsmi sənədlərin tərtibi, ayrı-ayrı faktların hesaba alınması üçün istifadə olunur.

Əməli nitq qədim bir tarixə malikdir. Hələ Şah İsmayıl Xətai öz hökumranlığı zamanında Azərbaycan dilində bir sıra fərmanlar vermişdir. Hökmdarların sarayında, sonralar ayrı-ayrı xanların, bəylərin divanxanalarında hazırlanmış belə fərman, sərəncam və digər rəsmi sənədlər zaman-zaman təkmilləşmiş, onların müxtəlif növləri yaranmışdır. Belə rəsmi sənədləri, adətən, xüsusi mirzələr tərtib edirdilər. Bu sənədlər vasitəsilə dövlət başçıları və xanlar bir-biri ilə məktublaşar, müqavilələr bağlayardılar. Ticarət işləri ilə bağlı əlaqələr genişləndikcə əhali, sadə

adamlar da bu ünsiyyət vasitəsindən, əməli yazıların müxtəlif növlərindən istifadə etməyə başlayırlar. Vaxtilə həmin kağız-lara verilən adların bir çoxu indi də dilimizdə işlənir. Məsələn, “etimadnamə”, “etibarnamə”, “dəvətnamə”, “qəbz”, “təliqə” və s.

Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə məktub, ərizə, fərman, qərar, hökm, fərmannamə, əhdnamə, təşəkkür, təbrik, elan və s. sənədlərdən bəhs edən inşa adlı bir elm sahəsi də olub. Bu elm həm mərkəzi, həm də əyalət hökmdarlarının saraylarında çalışan mirzələrə, katiblərə əməli sənədlərin yazılış tərzini haqda məlumat verərdi. Həmin dövrdə dəftərxanalarda hər növ sənədə aid nümunələr də olardı. Əməli yazıların dili yığcam, dəqiq və aydın olmalıdır. Oradakı sözlər, ifadələr qeyri-dəqiq işlədilsə, cümlələr düzgün qurulmazsa, faktlar təhrif edilərsə, hər hansı bir əməli yazı öz funksiyasını yerinə yetirə bilməz.

Əməli yazılar öz məzmununa görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Bilavasitə yazışma məqsədi daşıyan yazılar: teleqram, anket, təliqə, ərizə, məruzə, yazılı məlumatlar.
2. Müəyyən faktı təsdiq etmək üçün istifadə edilən yazılar: vəsiqə, arayış, vəkalətnamə və s.
3. Müəyyən hadisə və faktları əks etdirən kağızlar: akt, protokol, müqavilə və s.
4. İclas, müşavirə, yığıncaq, konfrans, qurultay və s. tərəfindən qəbul olunmuş qərarları əks etdirən əməli yazılar: protokol, stenoqrafik hesabat və s.

Əməli yazılara aid nümunələr.

Ərizə. İdarə və ya təşkilat başçısına müəyyən bir xahiş üçün edilən rəsmi müraciətdir. Ərizəçi öz müraciətində idarə və ya təşkilatdan nəyi xahiş etdiyini müxtəsər və yığcam şəkildə göstərməlidir. Ərizənin sonunda tarix və imza qoyulmalıdır.

Nümunə:

ADPU-nun filologiya fakültəsinin dekanı,

professor B.Xəlilova 401-ci qrup tələbəsi

Məmmədova Dilarə Qasım qızından

Ə R İ Z Ə

2013-cü il mayın 15-də ailəmiz yeni mənzilə köçəcəkdir. Həmin gün mənə icazə verməyinizi xahiş edirəm.

İmza:

(D.Məmmədova) 19.05.2013
"Kəpəz" mebel firmasının direktoru cənab

A.M.Vəliyevə

Arayış. İdarə, məktəb, ictimai təşkilat və s. tərəfindən müəyyən bir şəxsin kim olduğunu və eləcə də digər faktları təsdiq etmək üçün verilən əməli yazı növüdür. Arayışda aşağıdakılar olmalıdır: sol tərəfin üst küncündə idarənin şampı, ortada sərlövhə, məzmun, arayışı təsdiq edən idarə rəhbərinin imzası və möhürü.

Nümunə:

A R A Y I Ş

Abdullayev Mehman Firudin oğlu Bakı şəhərində Azadlıq prospekti, 48- ci evin 12-ci mənzilində yaşayır. Arayış Rabitə Nazirliyinə təqdim etmək üçündür.

3 saylı Mənzil İstismar

İdarəsinin sədri

İ.Q.İsmayılov

E L A N

15 iyun 2013-cü ildə, saat 1400 -da akt zalında fakültə elmi şurasının iclası olacaqdır.

G Ü N D Ə L İ K

1. 2011-2012-ci tədris ilinin yekunları və qarşıda duran vəzifələr.
2. Cari məsələlər
3. Seçki

Dekanlıq

Tərcümeyi-hal

Mən, Qədirov Xəlil İslam oğlu, 1961-ci ildə Mingəçevir şəhərində anadan olmuşam. 1968-ci ildə şəhərdəki 4 saylı məktəbin I sinfinə daxil olub, 1978-ci ildə

orta məktəbi bitirmişəm. Həmin ildə Azərbaycan Politexnik İnstitutunun I kursuna qəbul olunmuş, 1983-cü ildə inşaatçı ixtisası ilə ali təhsilimi başa vurmuşam.

1983-1985-ci illərdə orduda xidmət etmişəm. 1995-ci ildə Bakı şəhərinə köçmüşəm. O vaxtdan indiyə qədər Bakı evtikmə kombinatında iş icraçısı işləyirəm.

Atam Qədirov Müslüm Oruc oğlu təqaüdüdür.

Anam Qədirova Gülövşə Rəcəb qızı həkim işləyir

Evliyəm. Həyat yoldaşım Qədirova Məsmə Əli qızı müəllimdir. Oğlum Qədirov Mahmud Xəlil oğlu Azərbaycan İqtisadiyyat Universitetinin IV kurs tələbəsidir. Qızım Təranə Bakı Ali Pedaqoji Qızlar Universitetində oxuyur.

İmza: X.İ.Qədirov

16.02.2012

Protokol

İclaslarda, konfranslarda və s. kimi ictimai yerlərdə müəyyən hadisəni, faktı, qəbul olunmuş qərarı özündə əks etdirən əməli yazı növüdür. Protokol quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur. Sadə protokol geniş müzakirə aparılmayan kiçik yığıncaqlarda yazılır. Bu, əsasən, “əşidildi” və “qərara alındı” bölmələrindən ibarət olur.

Mürəkkəb protokollarda “əşidildi” və “qərara alındı” sərəlvhəsi ilə verilmiş bölmələrin arasında çıxış edənlərin familiyası, hər çıxışın qısa məzmunu, məruzəçiyə verilən suallar, alınan cavablar və s. qeyd olunur. Bu cür protokolda müzakirə zamanı irəli sürülən fikirlərin ən mühüm məsələləri qısa şəkildə öz əksini tapır.

Akt müəyyən bir faktı və hadisəni, məsələn, idarəni, müəssisəni və sairəni başqasına təhvil verdikdə və yaxud aparılmış yoxlamanın nəticəsini və s. dəqiq surətdə təsvir etmək lazım gəldikdə tərtib edilir. Aktda aşağıdakı məsələlər əks olunur: sərəlvhə şəklində akt sözü, tərtib olunma tarixi, aktı tərtib edən şəxslərin ad və familiyası, aktda qeyd olunan hadisəyə dair faktik məlumatlar, nəticə və aktı tərtib edənlərin imzası.

AKT (nümunə)

2011-ci il mart ayının 15-də pedaqoji fakültədə auditoriyaların vəziyyəti yoxlanıldı. Yoxlama zamanı aşağıdakılar müəyyənləşdirildi:

1. 137 və 139 №-li otaqlarda pəncərələr sınımışdır.
2. 129 və 147 №-li auditoriyaların qapıları bağlanmışdır.
3. Auditoriyadakı bəzi stolların üstü yazılmışdır.

Bu nöqsanlar həmin auditoriyalarda məşğələ keçən bəzi tələbələrin intizamsızlığı, təsərrüfat işlərinə baxanların məsuliyyətsizliyi nəticəsində baş vermişdir. Həmin nöqsanların üç gün ərzində aradan qaldırılması üçün fakültə dekanlığı və təsərrüfat işləri üzrə prorektor tədbir görsünlər:

Aktı tərtib etdilər:

1. (imza) İ.İsmayılov – fakültə həmkarlar ittifaqı komitəsinin sədri
2. (imza) G.Əliyeva – 403-cü qrupun təşkilatçısı
3. (imza) H.İbrahimov – müəllim

Akta tanış edildilər:

1. (imza) C.Əzizov – fakültə dekanı
2. (imza) F.Seyidov – təsərrüfat işləri üzrə prorektor

Təliqə (məktub forması): müəyyən bir idarənin başqa bir idarəyə və yaxud vəzifəli bir şəxsə rəsmi xarakterdə müraciət etməsidir. Təliqənin sol tərəfinin üst küncündə idarənin ştampları, həmin ştamplarda isə idarənin adı, ünvanı, tarix və göndərilmə nömrəsi qeyd olunur (nümunə).

TƏLİQƏ

Ağsu Xalq Təhsili Şöbəsinin müdiri H.Əliyev cənablarına.

Sizin 23 mart 2013-cü il tarixli 312 №-li məktubunuza cavab olaraq bildiririk ki, ADPU-nun riyaziyyat fakültəsinin qiyabi şöbə üzrə IV kurs tələbəsi Quliyeva Mahirə Əsəd qızı xəstə olduğu üçün qış sessiyasında iştirak edə bilməmiş, təkrar IV kursda saxlanılmışdır. Hal-hazırda həmin kursda oxuyur.

Quliyeva Mahirə Əsəd qızı yaxşı oxumaqla bərabər, fakültənin ictimai işlərində yaxından iştirak edir.

Riyaziyyat fakültəsinin dekanı:

(imza) S.Məcidov

30.03.2013

Qəbz. İdarələrdən və ya xüsusi şəxslərdən birinin pul, qiymətli şey, müəyyən bir material, kitab və s. aldığı təsdiq edən sənəddir. Nümunə:

Mən, filologiya fakültəsinin V kurs tələbəsi Aliyeva Sənubər Qurban qızı, tələbələrə paylamaq üçün universitetin nəşriyyat şöbəindən 400 (dörd yüz) ədəd metodik vəsait aldım.

(imza) S.Əliyeva

25.02.2013

ETİBARNAMƏ

(Vəkalətnamə)

Mən, Qasimov Muxtar Məcid oğlu Şamaxı rayonunun Göylər kəndindən mənə göndərilmiş 500 (beş yüz) manat pulu qrup yoldaşım Hüseynov Kamil Nemət oğluna (şəxsiyyət vəraqəsi _____ № _____) almaq ixtiyarını verirəm.

(imza)

V.Vəliyev

12.02.2013

Muxtar Qasimovun imzasını təsdiq edirəm Coğrafiya fakültəsinin dekanı:

(imza) M.Z.Məmmədov

15.02.2013

ADPU-nun pedaqoji fakültəsinin V kurs, 503-cü qrup tələbəsi Bayramova Ülkər Xıdır qızının “İbtidai siniflərdə qiraət vərdişlərinin inkişafı üzrə aparılan işlər” mövzusunda buraxılış işinə

Mövzu :23 Nitqin etik məsələləri

Plan:

1.Danışıqın etikas

2.Əxlaq etikanın tədqiqat obyektidir

3.Ayrı-ayrı əsərlərdə etik-məsələlər

Dil mədəniyyətinin başlıca müddəalarından biri də danışıqın etikasidir. Mənşəcə latın sözü olan etika (ehtica) termini adı altında insanların bir-birinə, cəmiyyətə, cəmiyyətin insanlara münasibətini tənzimləyən mədəni, nəzakətli danışıq, əxlaq normaları nəzərdə tutulur. Bu normalar uzunmüddətli tarixi dövr ərzində formalaşmışdır. Etika termini ilk dəfə Aristotelin “Nikomaxın etikas”, “Böyük etika”, “Evlem etikas” əsərlərində işlənmiş, əməli nəsihət xarakterli fikirləri özündə ehtiva etmişdir. Aristotelin etikas ilk əxlaq nəzəriyyəsi olmuşdur. Bu dahi mütəfəkkirə görə, etikanın vəzifəsi insanı mənasız və qeyri-təbii ehtiraslardan uzaqlaşdırmaq, ona cəsurluq və ədalətlilik keyfiyyətləri aşılamaqdır.

Əxlaq etikanın tədqiqat obyektidir. Lap qədim dövrlərdən başlayaraq etika “insan necə hərəkət etməlidir?” sualına cavab axtarır, əxlaqın mənşəyi və mahiyyəti məsələləri ilə məşğul olur. Etikaya görə, əxlaq cəmiyyətdə, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzim etmək tələbatından doğmuşdur. O özünün funksiyalarını yerinə yetirərkən ictimai rəyə, könüllülüyə əsaslanır. Etika dünyagörüşü elmidir, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsində bilavasitə iştirak edir. Etika mövcud adət və ənənələrə tənqidi yanaşmaqla şəxsiyyətə cəmiyyətdə fəal əxlaqi mövqe tutmaq keyfiyyəti aşılayır.

Mənəvi aləmin nə dərəcədə fərdi, bənzərsiz və məhrəm olduğu bəllidir. Lakin bir insan mənəviyyəti fərdi olmaqla bərabər, həm də yurddaşları ilə nədəsə ortaqdır, yəni milli-etnik səciyyəlidir, toplum mənəviyyəti ilə ümumidir – xalqın tarixi inkişafı, özünüdərkə boyu insan psixologiyasının milli çalarları, etnik-etiket və mənəvi dəyərlər formalaşır, bunlar milli xarakteri təşkil edir. Xalqın yaratdığı bu etik qaydaların insanların əlaqə və münasibətlərinin tənzim olunması, normal həyat tərzinin yaradılması sahəsində rolu böyükdür. Etik normalar xalqın lap qədimdən yaratdığı və qoruyub saxladığı adət-ənənələrindən, müsbət əxlaqi keyfiyyətlərindən yaranmış, islami dəyərlərdən formalaşmışdır. Ta qədimdən yazıb-yaradan ədiblər, zəka sahibləri, dövrünün tanınmış ictimai xadimləri, maarifçilər və başqaları danışıq etikas, nəzakətli hərəkət və nitq barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, bu normaları gözləməyin insanların mədəniyyətinin ümumi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə, dil ünsiyyətinin keyfiyyətcə yaxşılaşmasına

göstərdiyi müsbət təsiri dönə-dönə vurğulamışlar. Hələ erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəblərdə tarix, ədəbiyyat, məntiq, ritorika və s. kimi dünyəvi, “Quran”, “Təfsir” (Quranın açıqlanması), “Hədis” (peyğəmbər (s) sözləri və onunla bağlı hekayə və rəvayətlər), “Təcvid” (Quranın düzgün oxunması), “Təftil” (Quranın mənasının başa düşülməsi) və ilahiyyat elmlərinin tədrisi prosesində şəxsiyyətin inkişafı, təhsili və təlimi, tərbiyəsi, o cümlədən də əxlaqimənəvi dəyərləri ilə bağlı bu gün belə aktual olan qiymətli fikirlər, məlumatlar verilmişdir. Həmin təhsil ocaqlarında Biruninin, Əbu Əli İbn Sinanın, Əbu Nəsr Farabının, Sədi Şirazinin əsərləri, daha sonralar Ruminin “Məsnəvi”si, Füzulinin “Divan”ı, “Kəlilə və Dimnə”, “Qabusnamə” kimi əxlaqi-mənəvi dəyərli əsərlərdə nəzakətli danışmaq və hərəkətlərdən də bəhs olunmuşdur. “Dədə Qorqud” dastanlarında digər dəyərlərlə yanaşı, insanların mənəvi-əxlaqi, etik-estetik keyfiyyətlərinin inkişafı ilə bağlı söylənilən fikirlər bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, klassik, eləcə də müasir yazıçıların əsərlərində, maarifçilərin tərtib etdikləri dərslik və vəsaitdə Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqalarının əsərlərində N.Tusunin “ƏxlaqiNasiri”, A.Bakıxanovun “Nəsihətnamə”, Mir Mövsüm Nəvvabın “Nəsihətnamə”, M.T.Sidqinin “Həkimanə sözlər”, M.S.Yusifzadənin “Ata-baba nəsihətləri” kimi didaktik yazılarda danışmaq etikasına dair xalqın təfəkkür tərzindən, etik görüşlərindən yaranan qiymətli fikirlər, mülahizələr, nümunələr olduqca çoxdur, onların əksəriyyəti təkrar olunmazdır, orijinaldır. Lakin çox təəssüf ki, onlar tədqiq olunub oxucuların, xüsusilə bu sahə ilə məşğul olanların istifadəsinə verilməmişdir. Həmin nümunələr əsasında tarixən işlənilib hansı səbəbdənsə arxaikləşən ifadələrin, nitq etiketlərinin bugünkü baxımdan yararlı və uyarlı sayılanları ortaya çıxarılsa, danışmada işlədilsə, bu, nitqin etik normalarının zənginləşməsinə səbəb olardı.

Nəzakətli danışmaq, eləcə də onu tamamlayan hərəkətlər də başqa normalar kimi müəyyən sistemə malikdir. Bura nitqin müraciət, dinləmə, sualvermə, söhbətəqoşulma, suala cavabvermə, şad və bəd xəbəri çatdırma və s. qaydaları kimi komponentlər daxildir. Nəzakətli nitq, hərəkət, davranış mədəniyyətimizin çox mühüm amillərindəndir. Bu hərəkətlər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi, nizamlanması və inkişafında həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, insanların mədəniyyətinin və mənəviyyatının ümumi səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmışdır.

Müstəqillik qazandığımız, adamların öz ana dilində ünsiyyət saxladığı indiki dövrdə nəzakətli danışiq qaydalarına əməl etmək xüsusilə vacib sayılır. Vətənimizi, ölkəmizi, xalqımızı sivil, mədəni bir ölkə, xalq kimi dünyaya tanıtmaqda digər amillərlə yanaşı, mədəni danışığın, yüksək nitq mədəniyyətinin də rolu böyükdür.

Adamlar həmişə, hər yerdə mədəni ünsiyyətinə, nəzakətli danışığına görə təqdir olunmuş, müsahibinin (və ya müsahiblərinin) nəzakətli sözləri, ifadələri ilə “mükafatlandırılmışlar”.

Nitqin etik qaydalarından danışılarkən bu məsələ ilə bağlı olan, onu tamamlayan nəzakətli hərəkətlər barəsində də bəhs açmağa ehtiyac duyulur. Nəzakətli hərəkət, rəftar, davranış mənəviyyatımızın çox mühüm komponentlərindən biridir. İctimai-mədəni irsimizin nəsildən-nəslə keçən, qorunub saxlanılan davranış normaları, ənənələri şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzim olunmasında, nizamlanmasında və inkişafında həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, korrekt davranış xalqın mənəviyyatının ümumi səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmışdır.

İnsanlar nəzakətli hərəkətləri görmüş və əxz etmişlər. Bu hərəkətlərlə (böyük gələndə ayağa durmaq, nəqliyyatda və digər yerlərdə böyüyə, uşağa, qadına yer vermək, danışanı axıracan dinləmək, ictimai yerlərdə - məclisdə, süfrə başında, yığıncaqlarda özünü aparmağı bacarmaq, ağsaqqalların, valideynlərin yolunu gözləmək, böyüyün üzünə ağ olmamaq, əlilə, xəstəyə, şikəstə kömək etmək, salam vermək və salam almaq, böyük olan yerdə siqaret çəkməmək, yayılıb oturmamaq və s. hər kəs başqalarına hörmət etdiyini nümayiş etdirməyə çalışır.

Mövzu:24 Müraciət formalarından düzgün istifadə olunması.

Plan:

1.Müraciət məqsədi ilə işlədilən sözlər

2.Son zamanar işlədilən müraciət formaları

3.Televiziya və radiolarda işlədilən müraciətlər

Müraciət formalarından düzgün istifadə olunması. Azərbaycan nitq etiketində bir çox müraciət formaları vardır ki, onlardan yerində və düzgün istifadə nitq mədəniyyəti baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanlara müraciət məqsədilə işlədilən sözlər – xitablar dinləyənin diqqətini cəlb etmək, onu çağırmaq, nəyəsə sövq etmək, nədənsə çəkəndirmək və s. məqsədi daşıyır. Qohumluq əlaqələrinə, yaşa, cinsə, ictimai mövqeyinə, vəzifəyə və sairəyə görə ümumiyyətin qəbul etdiyi sözlər (bunlara vokativ sözlər deyilir) müraciət olunanları razı salır, onları hərəkət etməyə, fəaliyyət göstərməyə sövq edir. İnsanlara edilən müraciət formaları müxtəlifdir, rəngarəngdir. Bunların bir qismi qohumluq münasibətini bildirən adlardır. Məsələn, ana, anacan, atam balası, atacan, qardaş, bacı, baba, anam-bacım, bala, bacıqızı, baciğlu, qardaş, oğlum, qızım, gəlinbaci, xalagəlini, qardaşoğlu, xala, xalaoğlu, qaqaş, bibi, bibiqızı, dayı, dayıcan, dayıoğlu, dayıqızı, əmi, əmioğlu, əmiqızı, əmican, Nərgizcan və s. Bu cözlərlə həm qohumlara, həm də yadlara müraciət olunur. Müraciət bildirən baş sözlərə “ay” vokativ sözü də əlavə olunur: ay dayı, ay bacı, ay qız, ay ana və s. Bu müraciət formalarının bir çoxu adlarla da işlənir. Məsələn, Səfər dayı, Həqiqət xala, İslam əmi, Sənəm bacı, Nadir əmi və s.

Müraciət bildirən sözlərin digər qismi şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyi, vəzifəsi, peşəsi, milli və yaş mənsubiyyətini, insanların qarşılıqlı əlaqə və münasibətini ifadə edir. Müəllim, həkim, sürücü, satıcı, mühəndis, biznesmen, fermer, direktor, dekan, müdir, professor və s. belə sözlərdəndir. “Müəllim” sözü ünsiyyətdə geniş şəkildə işlənən müraciət formasıdır. Bu söz iki şəkildə işlədilir: həm ayrı, həm də xüsusi vokativ sözlə - adlarla. Təlim-tərbiyə ilə məşğul olan adama, həm də rəsmiyyət və hörmət əlaməti olaraq digər sənət sahiblərinə (müəssisənin direktoru, nazirliyin işçiləri, hökumət rəhbərləri və başqalarına) müraciət zamanı müəllim sözü şəxs adı ilə işlədilir (məsələn, Aslan müəllim, Sərvər müəllim, Həsən müəllim və s.). Müəllim sözünün əvvəlinə cənab, yoldaş kimi sözləri artırıb, cənab müəllim, yoldaş müəllim də demək olar. Bütün bunlarla bərabər müəllim sözü öz ilkin “təlim edən, öyrədən” anlayışından uzaqlaşmamalıdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “müəllim” müraciət formasından bəzən uyğun olmayan məqamlarda, yersiz istifadə olunur, işindən, peşəsindən və s. asılı olmayaraq istənilən adama bu adla müraciət edilir. Belə uyğunsuz müraciət həmin sözün ehtiva etdiyi mənaya, məzmununa, şübhəsiz ki, xələl gətirir, tamaşaçını, dinləyicini narazı salır.

Həkim, sürücü, satıcı kimi sözlər həm ayrılıqda, həm də ümumi vikativ sözlərlə (yoldaş, vətəndaş, cənab) işlənir: yoldaş həkim, cənab həkim, yoldaş sürücü, vətəndaş Elxan və s.

Nazir, mühəndis, fermer, direktor, dekan kimi adlar təklikdə müraciət forması kimi işlədilmir. Onlara cənab, yoldaş sözlərindən biri əlavə olunur: cənab mühəndis, yoldaş direktor, cənab nazir, cənab dekan və s. “Rəis” ayrılıqda müraciət forması kimi işlənir.

Bəzən fikir adamları arasında “ustad” müraciət formasından da istifadə olunur.

Dinləyicilərə edilən müraciət formasının əvvəlinə əziz, əzizim, hörmətli, möhtərəm sözlərini də əlavə etmək olar. Məsələn, hörmətli Qabil, möhtərəm İsmayıl müəllim, əziz tələbələr, əziz dinləyicilər, hörmətli xanımlar və s.

Ünsiyyət prosesində yaşca böyük adamlara, tanış olmayanlara (bəzən də qohum və tanışlara), vəzifə sahiblərinə, qadınlara və başqalarına “siz” deyərək müraciət olunur. Bu hörmət və ehtiram formasını bəziləri rus etiketinin təsiri sayırlar. Halbuki “hələ XI əsrdə M.Kaşğari yazırdı ki, türklər özlərindən yaşca və vəzifəcə kiçiklərə sən, böyüklərə siz deyirlər (“Divan”, I c., “Daşkənd” nəşri, s.326). Azərbaycan yazılı abidələrində də bu diferensiallaşmanın tarix boyu mövcudluğunu təsdiqləyən faktlar istənilən qədərdir. Ona görə də müasir Azərbaycan etiketində “siz” müraciət formasının işlənməsi heç bir təsirin nəticəsi deyil, əksinə, tam milli xüsusiyyətdir” (17, 166). Yuxarıda qeyd etdiyimiz situasiyalarda “sən” deyərək müraciət olunması bütün hallarda adamlar tərəfindən onlara qarşı hörmətsizlik və nəzakətsizlik kimi qiymətləndirilir. Rus nitq etiketində “siz” ehtiram forması o qədər əhəmiyyət kəsb edir ki, çox zaman “sən” deyərək müraciət edənlərə cavab belə verilmir. Rəhbər işçi əməkdaşlarla təmas zamanı “siz” müraciət formasını işlətməlidir. Həmçinin o, qadın işçilərinə adını bilirsə xanım əlavə etməklə (məsələn, Sona xanım, Ayna xanım və s.), bilmirsə elə sadəcə olaraq, “xanım” deyərək müraciət etsə, qarşı tərəf razı qalar.

Özündən yaşlı adamlara (bir qədər ağsaqqal sayılan adamlara) adı ilə müraciət etmək qəbahət sayılır. İctimai yerlərdə aşna, lələ, ay arvad, a gədə, qağa, canciyər və s. kimi müraciət formalarının işlənməsi başqalarına hörmətsizlik kimi

qiymətləndirilməlidir. Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarının birində göstərilir: “Kim birisini öz adı ilə deyil, onun xoşlamadığı bir adla çağırırsa, mələklər ona lənət oxuyur”.

Müəllimlər şagird və tələbələrə adından başqa oğlum, qızım, bala, əzizim kimi sözlərlə də müraciət edə bilirlər. Valideynlər öz uşaqlarına müraciət edərkən gülüm, əzizim, gözümün işığı, quzum, oğlum, sonam, ceyranım, evimin yaraşığı, maralım, bülbülüm, canım-ciyərim, şəkərim, evim-eşiyim, dilbərim, qurban olduğum, ömrüm-günüm, qurban kəsim, başına dönüm, qadanı alım, qoçaq balam və s. kimi oxşama və əzizləmə mənalı söz və ifadələri işlətsələr, daha yaxşı olar.

Əzizləyici **can** ünsürünün isimlərə qoşulması yolu ilə müraciət bildirən sözlər yaranır: məs.: anacan, xalacan, nənəcan, Orxancan və s.

Son zamanlar ağa, bəy, əfəndim müraciət formalarının işlənməsinə də təsadüf edilir. Ağa müxtəlif mənbələrdə mülkədar, bəy, zadəgan, sahib, böyük qardaş, əmi, ata, yaşlı, savadlı adamlara müraciət forması olaraq kişilərə aid edilmişdir. Bəzən mədəni ailələrdə bacılardan böyüyünə “ağa baci” deyərək müraciət olunma halı da mövcuddur. Tarixən hökmdar, başçı, hakim, böyüklük mənasını ifadə edən bəy sözü, titulu türk dillərində bek, bəy, biy, bey şəkillərində, əsasən, hakim təbəqəyə müraciət forması kimi işlənmişdir. Hazırda bəy formasından məsləkdaşlar bir-birinə müraciət məqsədilə (çox geniş yayılmasa da) istifadə edirlər. Nitqdə hörmət əlaməti olaraq cənab, cənablarına, zati-aliləri kimi yeni müraciət formaları da işlənir. Məsələn, cənab Şeyx, cənab səfir, cənab hakim və s.

Müraciətlərdən, xitablardan televiziya, radio verilişlərində də istifadə olunur ki, tamaşaçının, dinləyicinin diqqətini cəmləşdirmək, verilən informasiyaya, göstərilən təsvirə, hadisəyə diqqətli olmaq məqsədini daşıyır. Ən əsası odur ki, bu xitablar xoş, lirik, ürəkaçan bir əhvali-ruhiyyə yaratmaq, səfərbəretmə, ruhlandırma, qürur və fəxr məzmunu bildirmək üçün ən zəruri nitq elementləridir. Onlardan bəzilərini nümunə kimi göstərək: əziz dostlar, əziz və hörmətli televiziya tamaşaçıları, hörmətli radio dinləyiciləri, əziz analar, bacılar və s.

Mövzu:25 Sualvermə,söhbətəqoşulma.Nitqi dinləmə bacarığına yiyələnmə

Plan:

1.Sualların verilməsində nəzakət qaydaları

2.Cavabvermə

3.Nitqi dinləmə

4.Şad və ya bəd xəbərlərin dinlənməsi

İctimai yerlərdə natiqə, ya da hər hansı bir adama söylənilən fikirlə bağlı veriləcək suallar münasiblik, lazımlıq, aidlik və s. baxımından ölçülüb-biçilməli, götür-qoy edilməlidir. Bəsit suallar onun sahibinin səviyyəsinin, dünyagörüşünün, bilik və məlumatının səthliliyini büruzə verir. Sualı yenidən başqa cür təkrar etmək, deyilmiş və hamıya aydın olan məsələ barədə sual vermək, mətləblə heç bir əlaqəsi olmayan bir şeyi soruşmaq məsləhət görülmür. Rəsmi yerlərdə, verilişlərdə ənənəvi, bir növ qəliblənmiş , çeynənmiş suallar da dinləyiciləri təmin etmir.

Şübhəsiz ki, suallar (xüsusilə rəsmi yerlərdə, geniş auditoriyalarda, radio və televiziya verilişlərində qoyulan suallar) ölçülüb-biçilməli, onların əhatəli, düşündürücü, məntiqli, maraqlı olmasına diqqət yetirilməlidir.

Sualların verilməsində nəzakət qaydaları gözlənilməlidir. Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarından birində bu münasibətlə deyilir: “Qarşımızdakıların söhbətlərini diqqət və ciddiyyətlə dinləməliyik.. əgər bir toplantıda olduqda mövzunu düzgün və yaxşı anlamamışıqsa, qəlbə dəyməyən suallar verərək daha çox izah edilməsini rica etməliyik”.

Hər hansı bir məsələni araşdırmaq, öyrənmək, müsahibi söhbətə, dialoqa cəlb etmək məqsədilə belə ifadələri işlətmək daha münqasib olar: Zəhmət olmazsa, deyin görüm; Zəhmət olmazsa, başa salın; Deyə bilməzsiniz ki... Sizin fikrinizi bilmək olar?; Sizə zəhmət vermək istəyirəm; Sizə bir sual vermək olar? və s. Suala cavab aldıqdan sonra müsahibə razılıq əlaməti olaraq belə ifadələr işlədilər bilər: “Danışığınızdan məmnun oldum”. Çox sağ olun; Sizdən razı qaldım; Təşəkkürümü bildirirəm; Minnətdaram və s. kimi ifadələr işlədilməlidir.

Söhbət, məlumat, mühazirə və s. müsahibi qənaətləndirmirsə, qarşı tərəfə belə ifadələrlə müraciət etmək olar: Fikriniz aydın olmadı, xahiş edirəm, bir də təkrar edin; Zəhmət olmasa, nümunə göstərin; Bu məsələyə sizin şəxsi münasibətiniz necədir? Siz buna əminsinizmi?; Düşünmək lazımdır; Mən ayrı yolu seçərdim; Siz bu təklifə necə baxırsınız?; Siz yəqin ki, bu barədə maraqlanırsınız; Siz belə fikirləşirsiniz ki?...

Danışan sözünün axırında dinləyicilərə razılıq əlaməti olaraq belə ifadələrdən istifadə edə bilər: “Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm”; “Sizi yordum, vaxtınızı aldım” və s.

Suallar xüsusi nəzakət və razılıqla qəbul edilməlidir. Bu, natiqin, müəllimin, suala cavab verən digər şəxsin mimikasında əks olunmalıdır. Verilən suala dərhal münasibət bildirilməlidir: “Sual yerində verilmişdir”. “Yaxşı sualdır”. “Mən bu sualı gözləyirdim”. “Düşünülmüş sualdır” və s.

Sual bəsit və məsələyə dəxli olmayanda və ya düzgün qurulmadıqda: “Bu nə sualdır?”. “Hələ sən onu da bilmirsən?”. “Belə də sual olar?”. “Vaxtımızı alırsan”. “Sual verəndə yaxşı-yaxşı fikirləşmək lazımdır. “Mane olmayın, imkan verin işləyək”. “Səni heç cür başa sala bilmərəm” kimi ifadələr işlətmək məsləhət deyildir. Bunun əvəzində “Gərək bu sualı belə qoyaydın”. “Bəlkə, soruşmaq istəyirsən?..”. “Bu sualı başqa şəkildə də vermək olar” və s. kimi ifadələrlə natiq qüsurlu və ya düzgün qoyulmayan suallara müəyyən təshihlər aparmalı, sonra onlara cavab verməlidir.

Fikrin istənilən səviyyədə çatıb-çatmadığını müəyyənləşdirmək məqsədilə belə suallar verilə bilər. “Fikrimizi izah edə bildimmi?”. “Mənimlə razısanmı?”. “Bu barədə siz nə deyə bilərsiniz?”. “Deyəsən, fikrimi sizə çatdırı bilmədim?” və s. Ünsiyyət prosesində dinləyici hər hansı bir səbəbdən (başə düşmədiyini soruşmaq, nəyisə əlavə etmək, məsələyə münasibət bildirmək və s.) söhbətə qoşulmalı, müsahibinin danışığını kəsməli olur. Belə müdaxilə münasib məqamlarda, həm də müəyyən nəzakət dairəsində edilməli, “Bağışlayın”, “Üzr istəyirəm”, “Sözünün arasında əzizlərin dursun”, “Sözünü oğlunun toyunda kəsim” və s. kimi ifadələrlə söhbətə müdaxilə edən üzrxahlığını bildirməlidir.

Cavabvermə.İctimai yerlərdə, geniş auditoriyalarda natiqə, çıxış edən digərlərinə ünvanlanan suallar diqqətlə dinlənilməli, sualın müqabilində “Sizi başə düşdüm”, “Sualınız mənə aydındır”, “Aydındır”, “Çalışaram, məsələyə aydınlıq gətirəm”, “Sualınıza görə təşəkkür edirəm”, “Bu çox yaxşı və gərəkli sualdır”, “Çox yerində verilən bir sualdır” və s. kimi nəzakətli ifadələr işlədilməlidir. Cavabdan sonra qarşı tərəfin razı qalıb-qalmaması soruşulsa daha yaxşı olar. Bu məqsədlə belə ifadələr işlədilə bilər: “Razı qaldınızımı?”, “Cavabım sizi qane etdimi?”, “Deyilənlərə etirazınız yoxdur ki?”, “Sizi razı sala bildimmi?”, “Deyilənlərlə razısınızımı?”, “Razılaşmırsınızsa nə üçün?”, “Bunu nə ilə izah edə bilərsiniz?” və s.

Cavab verilərkən bəzən etik normalardan uzaqlaşma halları da olur. Təktək olsa da kobud sözlər və ifadələr işlədilir: “Səni başə salmaq çətindir”, “Vaxtımı alırsan”, “Ürəyimi çəkirsən”, “Sən belə şeyləri başə düşməzsən” və s. Verilən sualın əvəzində “Zəhləmi tökmə”, “Başımı ağrıtmə”, “Açıl başımdan”, “Mane olma”, “Vaxtımı alma” və

s. kimi ifadələri işlədən adamlara, xüsusən müəllim və valideynlərə heç bir halda bəraət qazandırmaq olmaz. Cavab vermək bacarığı insanın əsas keyfiyyətlərindən biridir. Cavab verən təkəcə bilik və məlumatını deyil, eyni zamanda, öz mədəni səviyyəsini də nümayiş etdirir. Danışan söhbət boyu dinləyicilərin istək və arzularını gözlərindən oxumalı, cavabları səmimiyyətlə qəbul etməli, bu zaman ifrat tərifə və ya məzəmmətə yol verməməlidir. Natiq suallara aydın, lakonik və müvafiq emosional çalarda cavab verməyi bacarmalıdır. İstər böyüklər, istərsə də kiçiklər cavablarda nəzakətli sözlər, ifadələr eşitdikdə, müəyyən ölçüdə nəvaziş hiss etdikdə razı qalır, məmnunluq duyurlar.

Nitqi dinləmə bacarığına yiyələnmək. “Başqasını dinləməyi bacarmaq böyük məharət tələb edir. Səbrlə, təmkinlə həmsöhbətə qulaq asmaq, onu diqqətlə dinləmək yüksək mədəniyyətin, nəzakətliyin nəcib əxlaqın təzahürüdür”. (Bu keyfiyyət hər bir savadlı və mədəni adam, xüsusən natiq üçün olduqca vacibdir. “Dinləyə bilmək bacarığı yaxşı danışmaq bacarığına bərabərdir” (Ə.M.Bəhmənyar). Mustafa Kamal Atatürk analara müraciətlə deyirdi ki, ey ana, istəsən ki, övladın əsl vətənmədaş olsun, ona təkəcə danışmağı deyil, dinləməyi də öyrət. Nitqi dinləmək bacarığına ictənیلən səviyyədə sahib olmayan adamların başqasına qulaq asmağa səbri çatmır, yersiz replikalarla müsahibinin sözünü ağzında qoyur, başqaları ilə danışır, nə söylənilən fikri lazımi dərəcədə dərk edir, nə də digərlərinə bunun üçün imkan yaradır. Bir türk zərbi-məsəlində deyilir ki, qulaq asmaq lazım gələndə birinci, danışmaq lazım gələndə axırıncı ol.

Təxmini statistikaya görə insan bir günlük vaxtının 30%-ni danışmağa, 45%-ni isə eşitməyə, dinləməyə sərf edir. Ünsiyyət zamanı ötürülən informasiyanın 60%-i eşitmə, dinləmə vərdişlərinin zəifliyi, mövzuun dinləyən üçün maraqsız olması və s. səbəbindən ya yarımçıq, ya da dolaşq bir şəkildə qavranılır. Bunu nəzərə alıb düzgün danışmaqla yanaşı, nitqi qavrama vərdişlərinə də yiyələnmək lazımdır. Amerikanın məşhur teleaparıcısı Larrı Kinq qeyd edirdi ki, danışmaq qolf oynamaq və ya maşın sürmək kimidir. Bu sahədə nə qədər erkən və müntəzəm iş aparılsa insan ona, eləcə də eşitmə qabiliyyətinə daha mükəmməl şəkildə yiyələne bilər.

Ünsiyyət prosesində dinləyici informasiyanı sadəcə olaraq qəbul etməməli, o, mimikası, jesti, replikaları və s. ilə müsahibinə həmrəy olduğunu və ya olmadığını, etirazını danışana anlatmalıdır. Bu cür əks-əlaqə nitqin təsirini duymaq, lazım gələrsə onun istiqamətini dəyişmək, söhbəti qısaltmaq və ya genişləndirmək və sairədə danışana kömək edir.

Müsahibin nitqi sona kimi səbrlə, təmkinlə dinlənilməlidir. Ona aşağıdakı hallarda müdaxilə edilə bilər:

1. Danışan bəhs etdiyi məsələdən uzaqlaşdıqda. Belə hallarda çox zaman dinləyicilər, “mətləbə gəl”, “əsas məsələdən danış” və s. kimi replikalarla danışanı istiqamətləndirirlər.

2. Məlum olan əşya və hadisə barədə danışıldıqda.

3. Bəhs olunan məsələ ilə bağlı səhvə və ya dolaşıqlığa yol verildikdə.

4. Müsahibin nitqini qüvvətləndirmək, fikrini təsdiq və təqdir etməyə ehtiyac duyulduqda.

5. Hər hansı məsələ barədə uzun-uzadı danışıldıqda .

Şad və ya bəd xəbərin çatdırılması. Mütəxəssislər təsdiqləmişlər ki, informasiyanın özü də dərəcəsinə görə ilk vaxtlar çox kəskin təsir göstərmək gücündədir. Hansısa bir bəd xəbərin (çox zaman şad xəbərin də) təsirinə insanın tab gətirməyib həlak olması (xalq arasında buna “ürəyi partladı”, “çartlayıb öldü” də deyilir) halları çoxlarına bəllidir. İki yeniyetmə oğlunun dənizdə çimərkən batması xəbərini eşidən ana huşunu itirmiş, bir daha özünə gəlməmişdi. Yaxud, atasının ölüm xəbərini eşidən qız özünü dənizə atıb həlak etmişdir və s.

Adamlar başqasına əzizi, yaxın adamının ölüm xəbərini verərkən “vəziyyəti ağırdır”, “özündə deyil”, “huşunu itirib”, “halı yaxşı deyil” və s. kimi ifadələrlə müsahibini bu dəhşətli hadisəyə, bir növ, hazırlamağa çalışırlar. Bəzi hallarda xəstə, əsəbləri zəif adamlardan belə xəbərlər gizli saxlanılır.

Bəd xəbərlərin münasib formada başqasına çatdırılması insanlara qayğıdır, mərhəmətdir, onların dərdlərinə şərik olmaqdır. Bu, hər bir mədəni adamın başlıca keyfiyyətlərindəndir.

Qəfildən alınan şad xəbərin, onun yaratdığı hissi halların, gərginliyin də bəzən adamlar üçün ağır nəticələri olur. Uzun müddət itkin düşmüş oğlunun intizarında olan anaya qəfildən oğlunun sağ olması, yaxud gəlib çıxması xəbərini verməyin ana üçün hansı fəsadla qurtaracağını təsəvvür etmək çətin deyildir. Adamlar sanki bunu nəzərə alaraq gətirdikləri şad xəbəri “Muştuluğumu ver”, “Gözün aydın olsun”, “Sənə bir şad xəbər gətirmişəm” və s. ifadələrlə birdən-birə deyil, tədricən sahibinə çatdırırlar.

Müsbət emosiyaların törətdiyi gərginliklər də bəzən ağır nəticə verən bilir. Məsələn, Babilistan və Yunanıstan şəhərlərini darmadağın etmiş İran şahı Kserkis öz şöhrətinin zirvəsinə çatarkən bərkədən güldüyü üçün ölmüşdür.

Mövzu:26 Rəy söyləmək,münasibət bildirmək,məsləhət vermək,mühakimə yürütmək təzi

Plan:

- 1. Rəy söyləmək**
- 2 .Münasibət bildirmək**
- 3. Məsləhət vermək**
- 4. Mühakimə yürütmək**

İnsanlar istər yazılı, istərsə də şifahi formada başqasının fikrinə münasibət bildirir, rəy söyləyirlər. Orta və ali məktəb praktikasında rəy söyləmək, münasibət bildirmək məzmun və formasına görə müxtəlifdir, rəngarəngdir. Şagird danışıqına, oxusuna, yazılı işlərinə rəy vermək, ali məktəbdə tələbə nitqini məzmun və forma baxımından qiymətləndirmək, yoxlama, kurs işi və sairəyə rəy vermək, başqasının nitqinə münasibət bildirmək, istiqamət vermək və s. Bu iş ali məktəb həyatında açıq dərsləri müzakirə etmək, elmi işlər, müdafiə olunacaq əsərlər barədə fikir söyləmək və s. formalarda daha geniş bir şəkildə tətbiq olunur. Həm şifahi, həm də yazılı formada verilən rəylər, söylənilən fikirlər fəaliyyət və işin məzmunundan, keyfiyyətindən, iş görənin şəxsiyyətindən asılı olmayaraq bütün hallarda dilin etik ölçülərinə uyğun olmalı, hissiyyətə, mənlüyə toxunan fikir və ifadələrə yol verilməməlidir. İstər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə rəy verilərkən, münasibət bildirilərkən “İş yararsızdır”, “Tarixdən xəbəri yoxdur”, “Hətta sözləri sətirdən-sətrə keçirə bilmir”, “Boş və mənasız fikirlərdir” və s. kimi ifadələrin işlədilməsi məsləhət görülür. Həmin fikirləri başqa tərzdə, məsələn: “Təfərrüata yol verilmişdir”; “Bəzi fikirlər aydın deyildir”; “Bu barədə daha əsaslı faktlar gətirmək olardı”; “Bir qədər səthilik nəzərə çarpır”; “Bu hissənin yenidən işlənilməsi məsləhətdir” və s. kimi ifadə etmək olar və lazımdır.

Bəzi müəllimlərin şagird və tələbələrin cavabları barədə söylədikləri “Sən qanan şey deyil”, “Savadsızın birisən”, “Sən bunları başa düşməzsən”, “Tupoysan”, “Dünyadan xəbərin yoxdur”, “Əhsən sənə başına”, “Qorxuram ki, bu səndə alınmaya”, “Səndən heç nə çıxmayacaq” və s. kimi təhqirənə, neqativ rəylərlə, replikalarla heç cür razılaşmaq olmaz. Belə ifadələr şagird, tələbə və başqalarının şəxsiyyətini alçaldır, onu qəlbən incidir, təhqir edir, öz gücünə inamını azaldır. Belələri cavab verməkdən, fikrini bildirməkdən çəkinir, əksər hallarda susmağı üstün tuturlar.

Sorğular göstərmişdir ki, bu cür neqativ qiymətləndirmə (ustanovka) nəticəsində adamların, xüsusən uşaq və gənclərin 90 faizində öz gücünə inamsızlıq yaranır. Psixanalitiklər təsdiqləmişdilər ki, istədiklərinə nail ola bilməyənlərin – uğursuzların əksəriyyətinin şüurunda “açıq fraza” (“bu mənim işim deyil”, “bacarmaram”, “əlimdən

gəlməz” və s.) olur ki, onu valideynlər, müəllimlər yaradırlar. Bu qəbildən olanlar hər hansı bir qərarı qəbul etmək istədikdə həmin fraza ona təsir göstərir, mane olur. Bu baryeri dəf etmək az-az adamlara nəsisb olur.

Müəllim özünün aqressiv replikası, mənfi rəyləri ilə zəif oxuyan, bəsit düşünən şagirdin, tələbənin əl-qolunu sındırmamalıdır. Bunların əvəzində elə ifadələr işlədilməli, qüsurlar elə bir tərzdə göstərilməli, nəzərə çarpdırılmalıdır ki, (məsələn, “Cavabın pis deyil”, “İstəsən öyrənərsən”, “Bir az çox oxumaq, çalışmaq lazımdır”, “Bilmədiyin şeyi danışma”, “Bir qədər ətraflı danışmağa çalış”, “Fikirlərini ümumiləşdir”, “Konkret danışsan daha yaxşı olar” və s.) cavab verən razı qalsın, öz gücünə inamı artsın, onda oxumağa, öyrənməyə, cavab verməyə, mübahisəli məsələlərin izahatında iştirak etməyə səy yaransın. Belə bir humanistliyin müqabilində şagird və ya tələbə daxilən razı qalır, müəllim onun nəzərində yüksəlir, özünü borclu sayan şagirdin (həm də tələbənin) fəalliyi nəzərə çarpacaq dərəcədə artır. Sədi demişkən:

Kimin olsa əgər bir şirin dili

Tük ilə çəkər o dalınca fili.

Dərin zəka və yüksək mədəniyyət sahibləri başqaları barədə, onların fəaliyyəti ilə bağlı danışanda, yazılı və ya şifahi formalarda rəy söyləyəndə həmişə “yumşaq” sözlər, ifadələr işlətməyə çalışırlar. Bu yumşaqlyq heç də qüsurların üstündən keçmək, liberallıq göstərmək, kiməsə yaramaq mənasında başa düşülməməlidir. Burada qüsurlar, çatışmazlıqlar göstərilir, amma bir qədər başqa tərzdə, haqqında danışılana humanist mövqedən, xeyirxah bir məqsədlə müsahibi daha çox işlətməyə, oxumağa, çalışmağa sövq etmək, həvəsləndirmək üçün münasib sözlər, ifadələr işlədilir.

Şirin, nəzakətli danışmaq Allahın, peyğəmbərin buyruğudur. Həzrət Əli Əleyhissalam buyurur: “Qəzəblənməyin, simic olmayın, bərkdən salam verin, şirin danışın”.

İnsan heç bir zaman başqasının uğursuzluğuna biganə qalmamalıdır. Nəyəsə nail ola bilməmək, ədalətsizliklə qarşılaşmaq, xəstəliyə düçar olmaq və s. nəticəsində insanlar çox zaman sarsılır, bədbinləşir, çıxış yolunu tapa bilmirlər. Belə vəziyyətdə, kiçik bir diqqət – ürəkdən təəssüflənmək, bir-iki təskinedici söz, ifadə (məs.: “Onun fikrini çəkməyin, düzələr”, “Hər şey yaxşı olacaq”, “Siz tezliklə sağalacaqsınız”, “Ümidinizi üzməyin”, “Sizin haqlı olduğunuzu həyat özü göstərəcək” və s.) müsahibin keçirdiyi gərginliyin azalmasına, daxilən sakitləşməsinə səbəb olur. Bəzən adamlar bir-biri ilə görüşdükdə “Nə yaman qocalmışsan?”, “Gözümə bir təhər dəyirsən”, “Niyə belə arıqlamışsan?”, “Xəstələnib eləməmişən ki?” kimi ifadələr işlədir və ya müsahibin xəstəliyi, onun fəsadları barədə əhvalatlar danışılır ki, bunlar eşidənin durumuna mənfi

təsir edir, onun ovqatını korlayır. Bunun əvəzinə qohuma, dostu, tanışa rast gələrkən “Çox yaxşısiniz”, “Siz heç dəyişməmişsiniz”, “Siz həmişə olduğunuz kimi bu gün də şən və gümrəhsiniz”, “Sizin xəstəliyiniz çox asan müalicə olunur”, “Sizin xəstəliyiniz yüngüldür” və s. kimi ümidverici və təskinedici ifadələri işlətmək daha yaxşı olar.

Adamlar, ümumiyyətlə, hər hansı formada onlara əmr edilməsini o qədər də xoşlamırlar. “Bu işi edin” və ya “Bu işi etməyin” əvəzinə “Bu barədə fikirləşin”, “Bu iş, sizcə, bir nəticə verə bilərmi?” kimi ifadələr işlətmək daha yaxşı olar. Nitq praktikasında mü sahibə “Düzgün danışmırsan” kimi irad tutmaq məsləhət görülmür. Bunun əvəzinə “Yaxşı olar ki, bu haqda bir qədər düşünə idin”, “Fikrini başqa şəkildə necə ifadə edə bilərsiniz?” və s. ifadələrdə qarşı tərəfə müəyyən istiqamət vermək olar. Bütün hallarda hər hansı suala cavab verilməsi, tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün adamlara imkan yaratmaq lazımdır. Bu cür yanaşma qüsurların islahı işini xeyli asanlaşdırır, insanda öz gücünə inam yaradır, o özünün başqaları, ümumiyyətlə, cəmiyyət üçün əhəmiyyətini dərk edir.

Nətiq mühakimə etmək, olanlara qiymət vermək bacarığına yiyələnəlməlidir. İnsan tərəkürünə, məntiqinə, reallığa əsaslanan mühakimənin digər sahələrdə olduğu kimi, dil ünsiyyətində, adamların qarşılıqlı münasibətində, bir-birini anlaması və hər hansı bir fəaliyyətə cəlb olunmasında rolu olduqca böyükdür.

Mühakimə yürütmək baxımından insanları ümumi şəkildə də olsa bir neçə qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa daxil olanlar hər hansı məsələ barəsində öz qəti fikrini bildirir, heç bir həll variantı ilə razılaşmırlar. “Bunun çarəsi yoxdur”, “Belə işə girişmək ağılsızlıqdır”, “Millətdən bundan artıq nə gözləmək olar”, “Torpaqlarımızı geri qaytarmaq qeyri-mümkündür”, “Tələbəni kitab oxumağa alışdırmaq müşkül məsələdir” və s. Bu cür şablon, avtoritar xarakterli mühakimə dinləyicini razı salmır, çox zaman konfliktə gətirib çıxarır.

Mühakimənin irrasional xarakterli digər formasında danışan hər hansı bir məsələdə özünü haqlı sayır, təqsiri başqasında görür: “Siz günahkarsınız?”, “Sizə görə biz geri qaldıq”, “Mən bu barədə sizi xəbərdar etmişdim”, “Sizi cəzalandırmaq lazımdır” və s. Belə yanaşmanın problemin həlli üçün heç bir əhəmiyyəti olmur. Bu nitq modelində məqsəd başqasını günahlandırmaq və öz qüsurlarını pərdələməkdir.

Başqa bir qrup insan danışarkən uğursuzluğa daha çox meyil edir və bəhs olunan məsələ barədə belə ümumiləşmə aparır: “Mən bilirdim ki, heç nə alınmayacaq”, “Mənimki həmişə gətirmir”, “Bunun başqa çarəsi yoxdur”, “Bunun axırı görünmür”, “Mən bunun belə olacağına əvvəlcədən bilirdim” və s. Uğursuzluğu tələq edən bu cür mühakimə, nitq modeli dinləyicilərdə ümitsizlik yaradır, onları fəaliyyətsizliyə sövq

edir, əhval-ruhiyyəyə mənfi təsir göstərir. Əgər bu nitq modelini müəllim işlədirsə (“Sən bunları bilməzsən”, “Sənin başın işləmir”, “Səndən heç nə olmayacaq” və s.) nəticə daha ağır olur. Öyrənən ümitsizliyə qapılır, öz imkanına, gücünə inamını itirir, oxumaqdan, öyrənməkdən birdəfəlik əl çəkir. Belə irrasional mühakimə kəskin, afortitar tonla müşaiyət edildikdə dinləyicidə (dinləyicilərdə) emosional gərginliyi daha da artırır. Başqaları ilə ünsiyyətə girən hər hansı şəxs mühakimənin rasionallıqlarından, uyarlı nitq modellərindən istifadə etməyə çalışmalıdır. “Mən istəyirəm”, “Mən hesab edirəm”, “Mənə lazımdır”, “Bu mənim qəti fikrimdir”, “Ayrı cürə ola bilməz” və s. kimi irrasional nitq modelləri əvəzinə, dinləyicini razı salan, onları alternativ axtarmağa, öz fikir və rəyini bildirməyə sövq edən “Mən istərdim”, “Mən şad olardım”, “Sizin rəyinizi bilmək istərdik”, “Özümüz fikirləşməli, bir yol tapmalıyıq”, “Sizin fikrinizə şərikəm”, “Bu məsələdə özüm günahkaram, ona görə də səhvimi özüm düzəltməliyəm”, “Belə də olur”, “İnanıram ki, yaxşı düşünsək, hər şeyi yoluna qoya bilərik” və s. kimi modelləri işlətmək daha münasibdir, məqsədəuyğundur.

Natiqin, mühazirəçinin mühakimələrinin auditoriyada konfliktə, emosional partlayışa gətirib çıxarmaması üçün məsələnin konstruktiv həlli yolu axtarılıb tapılmalıdır. Əgər belə bir emosional diskomfort yaranmışsa, bu zaman mühazirəçi problemin həlli ilə bağlı auditoriyaya müraciət etməli, iştirakçıların fikrini öyrənməlidir. Ola bilsin ki, dinləyicilər mühazirəçinin mühakimələri ilə razılaşmasın. Lakin hər halda auditoriyadakı əvvəlki gərginlik azalır, dinləyici aqressivliyi aradan qalxır.

Mövzu:27 Nitqin etik qaydalarına əməl etmək

Pan:

1.Nitqdə etik qaydaların göstərilməsi

2.Etikaya zidd sözlərə qarşı mübarizə

3.Nitq etiketi

4.Nitqdə təvazökarlıq

Danışıq zamanı başqasının heysiyyətinə toxunan, şəxsiyyətini təhqir edən, ədəb qaydalarına uyğun olmayan söz və ifadələrə (məsələn, zırrama, qurumsaq, qanmaz, anlamaz, gopa basma, içəri soxulmaq, meymun, keçəl, xosunlaşmaq, kəllən haqqı, böyük fısıqırıq, burnunu soxmaq, əkilmək, məzələnmək, anqırmaq, bağırmaq, soxuşdurmaq, burcutmaq, aradan sürüşmək, dürtmək (yemək mənasında), sərsəm, boşboğaz, toqqanın altını bərkitmək, özü doğub göbəyini özü bağlamaq, ipli-mıxlı yoxa çıxmaq, eşşəyin quyruğuna bağlamaq və s.) yol verilməməlidir. Bu cür sözlər və ifadələr hansı münasibətlə deyilməsindən asılı olmayaraq həmişə böyük narazılıqla qarşılanır və çox zaman adamların inciməsinə, bəzən isə hətta savaşmasına da səbəb olur.

Xalqın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, ənənələrinə uyğun müəyyən nitq etiketi normaları, qaydaları vardır ki, hər bir mədəni və savadlı adamın onlara əməl etməsi nitq mədəniyyəti baxımından zəruri sayılır. Danışığın milli mentalitetimizə uyğunluğu ünsiyyətin müxtəlif məqamları, situasiyalarında söz, ifadə, nitq etiketlərindən düzgün istifadə edilməsində özünü göstərir. Ən münasib, xoşagələn etiketlərin (nəzakətli, ürəkaçan söz və ifadələrin) yerində işlədilməsi ünsiyyətə girənlər, dinləyicilər tərəfindən razılıqla qarşılanır. İnsanın arzusu, istəyi, hətta bəzən də taleyi çox zaman onun müvafiq nitq etiketlərini işlədə bilməsindən asılı olur. Bu tələblərin gözlənilməməsi insanların narazılığına, münasibətin, qarşılıqlı anlaşmanın pozulmasına gətirib çıxarır.

Ali məktəb praktikasında tələbələrin onlara dərs deyən müəllimi başqası ilə əvəz etmək barədə müraciətinin dəfələrlə şahidi olmuşuq. Müəllim və tələbə münasibətində belə xoşa gəlməyən hal əksərən danışıq etikasının pozulması, tələbəyə qarşı kobud söz və ifadənin işlənilməsi nəticəsində baş verir. İnsan bütün hallarda öz danışığına nəzarət etməyi, ifadələri ölçüb-biçməyi bacarmalı, heç bir vəziyyətdə etika qaydaları pozulmamalıdır. Xüsusi gərginlik keçirən adamlar çox vaxt əsəbi danışır. Belələrinə onu tanıyanlar “əsəbidir, bənd olmayın” deyə bəraət verirlər. Əslində heç də belə olmamalıdır. Qeyri-normal danışığa görə adamlar məzəmmət edilməlidir. Həm ailədə, həm də ictimai yerlərdə nitqin etik normaları gözlənilməli, lüzumsuz, təhqiramiz sözlər işlədilməməlidir.

Cəmiyyətdə, kollektivdə, ailədə və s. yerlərdə hər bir fərdin şəxsiyyətinə, mənliliyinə hörmət edilməlidir. Amma çox vaxt belə olmur. Müəyyən bir münaqişə fonunda tərəflərdən biri başqasına qarşı qaba və nalayiq sözlər, ifadələr (məs.: qotur, yaramaz, alçaq, ləçər, əclaf, tülkü, bayquş, qoyun, eşşək, donuz, heyvərə və s.) işlədir ki, bununla da onu təhqir edir, şəxsiyyət və mənəviyyatını alçaldır. Başqasına qarşı hər hansı bir münasibətlə qaba və təhqiredici sözlər işlətməsi həmin adamın özünün lazımi əxlaqi keyfiyyətə sahib olmadığını göstərir.

İnsanlar arasında müxtəlif səbəbdən konfliktlər, narazılıqlar, mübahisələr və s. ola bilər. Bütün hallarda etik normalar gözlənilməli, təhqiramiz sözlərə, ifadələrə yol verilməməlidir. Bunları işlədənlər tənbeh olunmalıdır. Nitqə verilən bu tələb məktəb praktikasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nitqin etik normalarını şagird və tələbələr daha çox müəllimin danışığı ilə mənimsəyir, əxz edirlər. Bu cəhət nəzərə alınmalı, hər hansı bir səbəbdən əsəbilik keçirən müəllim şagird, tələbə və digərləri ilə ünsiyyətdə özünü dərhal ələ almağı, danışığında heysiyyətə toxunan, şəxsiyyəti təhqir edən söz və ifadələr (məsələn, qanacaqsız, tərbiyəsiz, alçaq, yekəbaş, başdan xarab, qanmaz, heyvərə, kütbeyn, tupoy və s.) işlətməkdən çəkinməlidir.

Müəllim-şagird, müəllim-tələbə münasibətində müəllimin davranışı, rəftarı, şəxsi mədəniyyəti, ən başlıcası isə davranış tərzii hər zaman önəmli rola malik olmuşdur. Son psixoloji ədəbiyyatda təlimin humanistləşdirilməsi şəraitində müəllimin xarakteri aşağıdakı cəhətdən səciyyələndirilir: hər şagirdə hörmətlə yanaşmaq, onun taleyi ilə yaxından maraqlanmaq, şagirdin qabiliyyət və istedadına optimistcəsinə hörmət etmək, şagirdlə partnyor kimi əməkdaş olmaq, stimullaşdırma yolu ilə şagirdlərdə daxili motivlər yarada bilmək, şagird nöqsanlarına dözümlülük göstərməyi bacarmaq, ünsiyyət mədəniyyətinə sahib olmaq. Rusiya məktəblərində bu məqsədlə “Ünsiyyət mədəniyyəti” adlı fənn tədris olunur. Həmin fənnə təkcə nitq mədəniyyəti deyil, dilxarici aspektlər də daxil edilmişdir.

Göründüyü kimi, ünsiyyət, danışiq mədəniyyəti ziyalı - müəllim portretinin əsas cizgilərindən biridir. Nitqin etik normalarının daşıyıcısı və qoruyucusu kimi müəllim bu sahədə valideynlərlə müntəzəm söhbət aparmalıdır. Bəzən valideynlər, ata-ana, ailənin digər yaşlı üzvləri evdə bir-birinə qarşı normal olmayan münasibət zəminində kobud, təhqiramiz sözlər işlədirlər. Belə sözlər dərhal uşaqların danışığına keçir, başqaları ilə kiçik ixtilaf zamanı həmin sözləri işlədirlər. Valideynin uşağa hər hansı bir münaqişə zəminində bu cür sözlər işlətməsi daha dözülməzdir. Uşağa məhəbbət, uşaq şəxsiyyətinə hörmət hal hazırda qabaqcıl ölkələrin tərbiyə sistemində çox əhəmiyyətli məsələ hesab olunur. Amerika pedaqoqu məşhur Benciamin Spok özünün “Analarla söhbət” kitabında uşaqlara, onların şəxsiyyətinə hörmət və ehtiramdan bəhs edərək

göstərir ki, uşaqlar hər hansı bir səbəbdən intizamsızlıq edirsə, qayda-qanunu pozursa, biz, adətən, özümüzü həmin şagirdi vaxtında nəzarətdə saxlamamaqda və ya ona qarşı lazımı cəza tədbiri görməməkdə məzəmmət edirik. Əslində isə heç də belə olmamalıdır. Bunun səbəbini uşağa, onun şəxsiyyətinə müəllimin, valideynlərin və digərlərin hörmətinin, məhəbbətinin, sevgisinin, nəvazişinin azlığında, etinasızlıq və biganəliyində axtarmaq lazımdır .

Natiqin nitqi, danışığı onun şəxsiyyətini, mədəni səviyyəsini, dünyagörüşünü müəyyənləşdirən, ətrafdakılarla münasibətini nizamlayan başlıca amildir. Təcrübədə olduğumuz məktəblərdə divardan asılmış davranış qaydalarının bir neçəsində müəllim nitqinə verilən tələblərdən bəhs olunur. Çalışın, nitqinizdə qüsurlara yol verməyəsiniz. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alıb onlarla danışmaqda ehtiyatlı olun. Şagirdlərə müraciət edərkən pedaqoji qayda və tələblərə riayət edin və s. Bu tələblərdə aydınlıq və konkretlik az olsa da, hər halda müəllim nitqinin etik normalarına əməl olunmasının vacibliyi qeyd edilir, nəzərə çarpdırılır.

Yeri gəlmişkən göstərək ki, məktəblərimizin yarandığı dövrdən etibarən müəllim və yazıçıların tərtib etdikləri dərslik və dərs vəsaitlərində (Abbasqulu ağa Bakıxanov. "Nəsihətnamə", 1836; Seyid Əzim Şirvani. "Məcmuəyi-asari Seyid Əzim Şirvani", 1870; Firudin bəy Köçərli. "Balalara hədiyyə", 1912; Şeyxzadə Hafiz Məmmədinin. "Fəsaḥət və bəlağət, fənni-inşa və üsuli-kitabət", 1908 və s.) nəzakətli hərəkət, danışıq məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Bu məqsədlə dərslik və vəsaitlərə şagirdləri mədəni nitqə, nəzakətli davranış qaydalarına yiyələndirmək baxımından faydalı sayılan bir çox nəsihətlər, məzəli əhvalatlar, hekayələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və s. salınmışdır. Bu təcrübə, ənənə mövcud dərsliklərin tərtibində nəinki nəzərə alınmalı, həm də inkişaf etdirilməlidir.

Aşağı siniflər üçün yazılmış dərsliklərdə mədəni davranış, danışıq qaydalarını, böyük-küçük münasibətlərini ifadə edən etiketlərin bəziləri məktəb dərsliklərində - mətnlərdə, çalışmalarda çox da olmasa, müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır.

Mədəniyyətə, o cümlədən də nitq mədəniyyətinə sahib olmaq rəhbər işçi üçün daha vacibdir. Kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətləri tarazlamaq, münaqişəli məsələləri yoluna qoymaq, sağlam psixoloji iqlimi yaratmaq, çağdaş idarəetmənin tələblərini yerinə yetirmək üçün rəhbər işçi digər keyfiyyətlərlə yanaşı, yüksək mədəniyyətə, nümunəvi danışıq qabiliyyətinə sahib olmalıdır.

Nəzakətli ünsiyyət, xoş rəftar və qarşılıqlı anlaşma harda varsa, xeyirbərəkət də ordadır, orada işlər gedir, əmək məhsuldarlığı artır, adamlar sağlam və uzunömürlü olurlar. Bəziləri hesab edirlər ki, işçini ram etmək üçün onunla kobud danışmaq, sərt

rəftar daha yaxşıdır. Burada qədim yunan filosofu Sokratın bir kəlamı yerinə düşərdi: “İnsan dünyanı dərk etməzdən əvvəl özünü dərk etməlidir”. Doğrudan da, insan üçün çətin şeylərdən biri özünüdərkətmə, “mən”in dərkidir. Özünü dərk edənlər həm də yüksək nitq mədəniyyətinə, nəzakətli danışıq qabiliyyətinə, təmkin və səbrə sahib olurlar.

Həyatın bütün sahələrində, xüsusən dövlət idarəçiliyində insanlara göstərilən xidmətlərdə etik qaydalara əməl olunması vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyul 2012-ci ildə imzaladığı fərmanda vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa əməl olunması, vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsi zəruriliyi xüsusi qeyd olunmuşdur. Fərmanda bu məqsədlə fəaliyyət göstərəcək dövlət orqanlarının əməkdaşları üçün etik davranış üzrə kursların təşkili, vətəndaş axınının idarə olunması, vətəndaşları qarşılama, dinləmə, izahətmə bacarığını inkişaf etdirən müxtəlif treninqlərin keçirilməsinin təmin olunması tələb edilir. Dövlət orqanları əməkdaşlarının qarşısına qoyulan bu tələb cəmiyyətimiz üçün olduqca önəmlidir, onun yerinə yetirilməsi çox vacibdir.

Böyük Nizami çox yerində demişdir:

Çalış ədəbli ol hər sözündə sən

Ədəblə danışsın səni dinləyən.

Əqilli bir işdir yumşaq danışmaq,

Axmağın işidir kobudluq ancaq.

Təvazökarlıq mədəni nitqin başlıca şərtlərindəndir. Adamlar öz şəxsiyyəti, fəaliyyəti barədə bu və ya digər məqsədlə başqalarına məlumat verməli, danışmalı olurlar. Nitq fəaliyyətinin bu formasında bəzən təvazökarlıqdan kənar işlənən söz və ifadələrə yol verilir.

Böyük mesenant H.Z.Tağıyev olduqca sadə və təvazökar insan imiş. Onu yaxından tanıyan ingilis yazıçısı O.Nilin öz əsərlərinin birində yazırdı ki, Azərbaycan tarixində tanınmış simalardan olan H.Z.Tağıyev təbiətən az danışan olub. Özü haqqında isə ümumiyyətlə az danışarmış. Bu onun təbiətindən, təvazökarlığından irəli gəlirdi.

Dahilər, həqiqi mənada elm adamları, savadlı və mədəni şəxsiyyətlər özləri barədə, fəaliyyətləri haqda həmişə mümkün dərəcədə az danışmağa çalışmış, başqalarının onları tərifləməsinə razı olmamışlar.

Ta qədimdən yazıb-yaradan ədiblər, filosoflar sadəlik və təvazökarlıqla bağlı çox dəyərli, hikmətli sözlər söyləmişlər. Ə.Xaqani sadəlik və təvazökarlığı insana xas olan nəcib sifət kimi tərənnüm etmiş, lovğalığı və xudpəsəndliyi pisləmişdir:

“Mənəm, mənəm” deyib öymə özünü,

Həmişə müxtəsər söylə sözünü.

Cahildir özünü tərif edənlər,

“Çox bilirəm” demə bilsən də əgər.

Geniş dünyagörüşünə, mükəmməl savada, yüksək intellektə sahib olan adamların nitqi, danışığı, adi söhbətləri təvazökarlıq baxımından xoşagəlimli olur. Onlar bir qayda olaraq gördükləri işi ümuminin adından təqdim edirlər. “Bizim bu sahədəki nəticələrimiz olduqca faydalıdır”; “Bu məsələyə bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışmışıq” və s. Çoxları öz fəaliyyətləri barədə danışarkən təvazökarlıq xatirinə belə ifadələr işlədir: “Özünü tərif olmasın”, “Özündən demək olmasın”, “Təvazökarlıqdan kənar olmasın”, “Bu mənim şəxsi fikrimdir” və s. Belə adamlar lovğalığın nə olduğunu bilməz, hər hansı işinə görə təriflənməsini də xoşlamazlar. İmperator Sezar Avqust (b.e.ə., I əsr) onu tərifləyənlərin, yaltaqların qənimi idi. O, “cənab” sözünü işlətməyi və onu tərifləməyi qadağan etmişdi. Bir dəfə ailəsi ilə teatra gedərkən səhnədən aktyorun “Ey mərhəmətli hökmdar, Allah səni Roma xalqı üçün çox görməsin” deməsinə, tamaşaçıların onu alqışlamasına görə hiddətlənir və bir daha teatra gəlmir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, təvazökarlıq mədəni nitqin başlıca keyfiyyətlərindəndir. Natiqin nitqi bu baxımdan da nümunəvi olmalıdır. Dünyanın böyük adamları bir də ona görə böyükdürlər ki, onlar öz uğurları ilə öyünmürlər, başqalarının mənliyinə, qüruruna toxunmurlar.

Mövzu :28   Diskussiya mədəniyyəti

Plan:

1.Dialoq

2.Diskussiya zamanı dialoqun şərtləri

3.Diskussiyada nitqin tonu

Adamlar gündəlik nitq praktikasında başqaları ilə dialoqa, fikir mübadiləsinə, diskussiyaya girirlər. Fikir mübadiləsi müxtəlif məqsədlərə (müəyyən bir informasiya, hadisə barədə məlumatlanmaq, müsahibini nəyəsə inandırmaq, sövq etmək, nədənsə çəkindirmək, deyilənlərə münasibət bildirmək və s.) xidmət edir. “Dialoq” termini yunanca “dialogos” sözündən götürülmüş, iki və daha çox şəxsin qarşılıqlı söhbəti, fikir mübadiləsi mənasını ehtiva edir. Geniş mənada **dialoq** müxtəlif əqidələrə, mədəniyyətlərə, siyasi görüşlərə, düşüncələrə mənsub insanların bir araya gələrək, mədəni ölçülər səviyyəsində bir-biri ilə danışması, müəyyən məsələlərin müzakirə edilməsi yoludur. Dialoq, əsasən, iki şəraitdə aparılır:

a) ailədə, küçədə, bazarda, iş yerində, nəqliyyatda, məişət məclislərində, çayxanalarda və s.;

b) ictimai yerlərdə, elmi konfranslarda, simpoziumlarda, iclaslarda, tədris auditoriyalarında, radio və televiziya verilişlərində və s. Hər bir şəraitdə adamların normal fikir mübadiləsi, bir-birini anlaması üçün müəyyən qaydalara, şərtlərə, etik normalara əməl olunmalıdır. Bunlardan ən başlıcası ünsiyyətin səmimiyyətidir. Bu o deməkdir ki, birinci şəxs danışarkən digəri (və ya digərləri) onu axıra qədər dinləməli, müsahibinə fikrini açıqlamağa imkan verməli, sonra söhbətə qoşulmalıdır. Müsahibi mətləbdən uzaqlaşdığı, lüzumsuz məsələlərdən danışdığı, təfərrüata yol verdiyi zaman dinləyən tərəf “İcazə verin”, “Üzr istəyirəm”, “Sizin bu fikrinizə kiçik bir düzəliş vermək istəyirəm”, “İcazə verin fikrinizə bir qədər aydınlıq gətirim” və s. kimi replikalarla onun danışığına müdaxilə edə bilər. Diskussiyada iştirak edənlər öz mövqeyini dəyişmək istəmədikdə belə deyilməlidir: “Mən sənin fikirlərini qiymətləndirirəm. Lakin öz fikirlərimə daha çox əminəm”. Danışan həmkarının fikirləri ilə razı olmaya bilər, lakin bununla belə ortaq məxrəcə gəlmək üçün yolların axtarılmasından imtina etməməlidir. Fikirlər qarşılıqlı anlama şəraitində, etik normalar çərçivəsində müzakirə edilməli, problemin həlli yolu tapılmalıdır.

Dialoq “Qurani–Kərim”də öz əksini tapmışdır. Orada səmimiyyət dialoqun vacib məqamlarından biri kimi qiymətləndirilir və göstərilir ki, fikri müxtəlif insanlar arasında münasibətlər qarşılıqlı etimad əsasında qurulduqda səmərəli nəticə verə bilər. “Qurani-Kərim” əhli-kitabla hikmət və gözəl öyüdlə mübahisə etməyi tapşırır: “(Ya Rəsulum),

insanları hikmətlə (Quranla, tutarlı dəlillərlə), gözəl öyüd-nəsihət (möizə) ilə Rəbbinin yoluna dəvət et, onlarla ən gözəl surətdə (şirin dillə, mehribanlıqla, əqli səviyyələrinə müvafiq şəkildə) mübahisə et”.

Rəsmi yerlərdə vacib məsələlərlə bağlı aparılan dialoqlarda tərəflər səbrli və təmkinli olmalı, danışığın etik qaydalarına əməl etməlidirlər. Lakin bəzən belə olmur. Tərəflər mümkün qədər daha çox danışmağa, haqq-nahaq müsahibini susdurmağa, öz dediyini sübut etməyə çalışır, ucadan, qışqıra-qışqıra danışırlar. Çox təəssüf ki, televiziya ekranında bəzən belə dialoqa tamaşa etməli oluruq. Belə verilişlərin birində iqtidaryönlü partiyalardan birinin nümayəndəsi ilə müxalifətdən olan partiyanın nümayəndəsi dialoqa cəlb olunmuşdu. Hər iki tərəf aparıcının sualı ətrafında öz partiyasının mövqeyini izah etməyə çalışırdı. Mübahisə qızıışmışdı. Onların biri digərinə danışmaq üçün imkan vermirdi, hər ikisi eyni zamanda danışırdı. Aparıcı onları sakitləşdirə bilmirdi. Tamaşaçılar bu dialoqdan heç bir şey anlamadılar, yalnız təəssüfləndilər. Bu cür situasiyalarda dialoqa girən tərəflər müsahibinin məqsədsiz, əhəmiyyətsiz hərəkətlərinin, qərəzli, tendensiyalı fikirlərinin, uzun-uzadı danışığının qarşısını ehtiyatla və yüksək təvazökarlıqla almaq bacarığına yiyələnməlidir. Dialoq nəsə öyrənmək, inkişaf etmək, yeniləşmək məqsədlərini qarşıya qoymalıdır.

Diskussiya zamanı dialoqun tələb olunan qaydada səmərəli keçməsi üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. Müzakirəyə çıxarılan məsələnin mahiyyəti düzgün anlaşılmalıdır.
2. Müzakirədə müdafiə olunacaq mövqe və ideyalar dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Müzakirə olunan məsələdən yayınmaya yol verilməməlidir.
3. Diskussiyaya hazırlaşarkən bütün mümkün məlumat mənbələri (ilkin mənbələr, statistik məlumatlar, ədəbiyyat və s.) nəzərdən keçirilməlidir.
4. Fikir ayrılığının yaranacağı gözlənilərsə tərəflər öz mövqeyinin müdafiəsi üçün dəlillər, sübutlar hazırlamalıdır. Sübutlar məntiqi təfəkkürə əsaslanmalı, inandırıcı olub qarşı tərəfi qane etməlidir. Dəqiq və aydın faktlar ən yaxşı təkzib üsuludur. Əsaslandırma dəqiq faktlar üzərində qurulmalıdır.
5. Rəqib opponentini diqqətlə dinləməli, onun fikrinin doğru məqamları ilə razılaşmalıdır.
6. Mövqeyinin səhv olduğu sübut edilmiş tərəf opponentinin haqlı olduğunu etiraf etməyi bacarmalıdır.
7. Adamlar deyil, yalnız onların ideyaları tənqid olunmalıdır.

8. Tənqid zamanı emosiyaya qapılmamalı, qəzəblənməməli, təhqir və istehzaya yol verilməməlidir.

9. Diskussiyanın məqsədi qalibi müəyyən etmək deyil, ümumi razılığa nail olmaqdır.

10. Çıxışların sonunda yekun nəticələr qeyd edilməlidir.

İstər adi danışq, istərsə də diskussiya prosesində normal nitq tonuna da riayət olunmalıdır. Normal nitq tonu mədəni danışığın başlıca şərtlərindəndir. Yerindən və məqamından asılı olaraq nitqin yüksək, adi və alçaq tonundan istifadə olunur. Əgər söhbət auditoriya qarşısında gedirsə, natiq bir qədər yüksək tonla danışmalıdır ki, fikrini eşidənlərə yaxşı çatdıra bilsin. Belə nitq tonu təbiidir, dinləyiciləri tam şəkildə razı salır. Digər situasiyada – dəhlizdə, yeməxanada, ictimai nəqliyyat vasitələrində, mağazada, məclisdə və s. yerlərdə yüksək tonla danışmaq, mübahisə etmək, ucadan gülmək ədəbsizlik və nəzakətsizlik kimi qəbul olunur. Belə danışq tərzini digərlərini əsəbiləşdirir, onların dincliyini, istirahətini pozur.

Uşaqlar normal danışq tonuna hələ kiçik yaşlarından alışmalıdırlar. Valideyn onlarla mülayim bir tonda danışmalıdır. Tədris prosesində də şagird və tələbələrlə ünsiyyətdə müəllim öz nitqinə xüsusi fikir verməli, müsahibini razı salacaq bir tonda danışmağı bacarmalıdır. Natiqin danışq tonu digərləri üçün nümunə olmalıdır. Eşidənlər onun nitq tonunu imitasiya etməli, öz danışqlarını həmin səviyyəyə uyğunlaşdırmalıdırlar. Çox təəssüf ki, bəzən nitqin bu keyfiyyətinə istənilən səviyyədə riayət olunmur. Danışq zəminində baş verən narazılıq əksər hallarda nitq tonunun pozulması, həddindən yüksək danışmaq, qışqırmaqla bağlı olur.

Dediklərimizdən aydın olur ki, nitqin normal tempi ictimai ünsiyyətdə olduqca əhəmiyyətli bir məsələdir. Hər bir mədəni və savadlı adam, xüsusilə kütlə ilə ünsiyyətdə olan natiq bu keyfiyyətə yüksək dərəcədə yiyələnmişlər.

Mövzu:29 Mədəni nitqin etiketləri

Plan:

1,Etiket haqqında

2.Müraciət etiketləri

3.Görüşmə etiketləri

4.Təbrik etiketləri

5.Vidalaşma etiketləri

Adamlar onları əhatə edənlərlə ünsiyyətdə müxtəlif məqsədlərlə əksəriyyətin işlətdiyi bir sıra ifadələrdən istifadə edirlər ki, onların böyük bir qismini mədəni danışığın etiketləri təşkil edir. Etiket fransızca etiquette sözündən olub mənası mərasim, təsrifat deməkdir. Vaxtilə monarx saraylarında, diplomatik dairələrdə və s. davranış qaydaları etiket adlanırdı. Hal-hazırda hər hansı bir cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış və nəzakət formalarına da etiket deyilir. Xalqımızın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, ənənələrinə uyğun işlənən bu ifadələr, hazır nitq modelləri bütün hallarda adamları razı salır, onlarda xoş ovqat yaradır, mü sahibin fəaliyyətini istiqamətləndirir, qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir. Dilimiz belə ifadələrlə zəngindir. Adamların gündəlik nitq fəaliyyətində onların dünyagörüşü, savad dərəcəsi, dilə şüurlu münasibətindən irəli gələn rəngarəng ifadələr tez-tez işlədilir.

Müxtəlif nitq situasiyalarında, ünsiyyətin bütün formalarında(məsələn, müraciət, görüşmə, ayrılma, yolasalma, təbrik, alqış, telefon danışığı və s.) işlədilən belə söz, ifadə və cümlələrdən, formullardan bir neçəsini nümunə göstərək.

1. Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə: İcazə verin kömək edim; Siz əziyyət çəkməyin, bunu mən edərəm; Qulluğunda olum; Sizə kömək etmək lazımdır?; Köməyə ehtiyacınız varmı?; Mən sizi eşidirəm; Cavab verməyə tələsməyin, bir qədər fikirləşin; Sizi narahat edən nədir?; Sizə nə kömək edə bilərəm?; Nə buyurursunuz? və s.

2. İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə: İnciməyin, sizə zəhmət verəcəyəm; əgər mümkünsə; zəhmət olmasa; Buyruq olmasın; vaxtınız varsa; imkanınız olsa; Sizə əziyyət olacaq; Sizi yormayım; Rica edirəm danışın; Lütfən söyləyin; Üzr istəyirəm; Əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm və s.

3. Məmnun olmaq məqamında: Razıyam; Etiraz etmirəm; Sizinlə şərikəm; Xoşuma gəlir; Çox şadam; Minnətdaram; Məmnuniyyətlə; Xoşdur; baş üstə; göz üstə; Arxayın olun; Sizi unutmaram; Sizinlə işləmək mənim üçün böyük şərəfdir; Nə qədər bədənimdə canım var, sizin şəfqətinizi unutmayacağam; Allah köməyin olsun; Tanrı sənə yar olsun.

4. Etiraz etmək, razılıq verməmək məqamında: Bu məni təmin etmir; Etirazımı bildirirəm; Etiraz edirəm; Sizin fikrinizlə şərik deyiləm; Mən başqa cür düşünürəm; Bağışlayın, bu məsələdə sizinlə razı deyiləm; Bu mənim xoşuma gəlmir; Belə etməyin; Bu ürəyimcə deyil və s.

5. Təskinlik vermək, razı salmaq məqamında: Bir qədər ətraflı düşünün; Əsəbiləşməyin; Darıxmayın; İcazə verin danışım; İmkan verin fikrimi izah edim; Özünüzü ələ alın; Səbr edin; Bir qədər səbrli olun; Nə etmək olar, qismət belə imiş və s.

6. İntizama dəvət, məzəmmət etmə: Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Belə hərəkət sizə yaraşmaz; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz; Danışığınıza fikir verin; Allah xatirinə razı olun; Nəzakətli olun; Çalışın ki, başqaları sizdən razı qalsın; Bir qədər səmimi olun, səhvinizi etiraf etməkdən çəkinməyin və s.

7. Qarşılama məqamında: Xoş gördük; Nə gözəl təsadüf; Xoş gəlmişsiz; Lap vaxtında gəlmişsiniz; Həmişə siz gələsiniz; Göz üstə gəldin; Sizin gəlişinizə şadam; Sizi arzulayırdıq; Səni çoxdan gözləyirdim; Gələn qədəmləriniz var olsun; Buyurun, buyurun əyləşin, qurbandı sənə və s.

8. Dəvət etmək məqsədilə: Xoş gəlmisiniz; Buyurun qonağımız olun; Qal qurbanın olum; Qapımız həmişə üzünüza açıqdır; Siz bizim üçün həmişə əzizsiniz və s.

9. Vidalaşma məqamında: Sizi səbirsizliklə gözləyirik; Salamət qalın; Zəhmət çəkdiniz; Sizə əziyyət verdik; Gecəniz xeyrə qalsın; Yuxunuz şirin olsun; Allah amanında; Eviniz abad olsun; Həmişə şadlığa gələk; Sizləri bir daha evimizdə görsək şad olarıq; İnşallah qismət olsa, biz yenə görüşərik; Allah yolunuzu açıq eləsin, işinizi xeyrə calasın və s.

10. Görülən işin müqabilində razılıq, rəğbətləndirmə: Afərin; Əhsən; Minnətdaram; Hər şey üçün minnətdaram; Təşəkkür edirəm; Sizə zəhmət verdim; Sizə borcluyam; Zəhmət çəkmə; Narahat olma; Sağ olun; Qadan alım; Allah sizdən razı olsun; Allah köməyin olsun; Sizin bu işdə gözəl səriştəniz var; Biz bundan məmnun olduq; Sizin əl qabiliyyətinizə heyranam; Sizə qibtə edirəm; Çox sağ olun; Afərin, mərhəbə; Qismət olsa, əvəzini çıxaram; Allah səni dərd-bələdan uzaq eləsin; Allah ürəyinizə görə versin; Allah sizi bizə çox görməsin; Qəm, kədər sizdən uzaq olsun; Səni Allah saxlasın və s.

11. İcrası hər hansı bir səbəbdən mümkün olmayan işin müqabilində: Çox sağ olun; Sizə zəhmət verdim; Əziyyət çəkdiniz; Nə etmək olar, siz bacardığınızı etdiniz və s.

12. Arzu-istək və təbrik etmək məqamında: Yaxşı yol; Sağlıqla qalın; Uğur olsun; Xoşbəxt olun; İşiniz avand olsun; Allah işinizə fərəc versin; Allah sənə yar olsun; Ürəyincə ömür sürəsən; Min bir budaq olun; Var olasan; Gözünüz aydın olsun; Yolunuz

uğurlu olsun; Bayramınız mübarək; Ad gününüz mübarək; Yeni dərs iliniz mübarək; Həmişə şənlikdə; Halal olsun; Xeyirli olsun; Allah balalarını saxlasın; Allah köməyin olsun; Allah səni ümid yeri eləsin; Allah imdadına çatsın; Ananın südü sənə halal olsun; Əlin-qolun var olsun; Üzün ağ, başın uca olsun; Bərəkətli olsun; Göz dəyməsin; Ömrün uzun olsun; Allah iltifatını artıq eləsin; İlahi, mərhəmətinə min şükür və s.

13. Hal-əhval tutma məqamında: Əhvalınız necədir?; Necə dolanırsınız?;Güzəranınız necədir?; Xanımınız necədir?; Həyat yoldaşınız necədir?; Özünüzü necə hiss edirsiniz? və s.

14. Öyrənmək məqsədilə verilən suala cavab məqamında: Buyurun soruşun; Lütfən buyurun; Sizə məmnuniyyətlə cavab verməyə hazırım; Bu mənim üçün xoşdur; Bu mənim vəzifə borcumdur; Bu dəqiqə öyrənilən sizə dəyərəm; Bir dəqiqə gözləyin, öyrənirəm; Cavabım sizi qane etdimi? Daha nəyi bilmək istəyirsiniz?; Bağışlayın, bu barədə məlumatım azdır (yoxdur); Xeyr, tanımırıam; Yaxşı tanımırıam; Xeyr, bilmirəm.

15. Əzizləmə, yalvarış məqsədilə: “Canım qurban”, “baş üstə”, “Göz üstə yerin var”, “qurban olum”, “quzum”, “sonam”, “dərbərim”, “gözünü yeyim”, “ağrın alım”, “canım qurban”, “başına dönüm” və s.

16. Danışmağa başlamaq məqamında: İcazənizlə fikrimi bildirim. Mənə söz verdiyiniz üçün minnətdaram. Məni dinlədiyiniz üçün təşəkkür edirəm və s.

17. Deyilənlərlə razılaşmaq, mübahisədən imtina etmək məqamında: Bu məsələyə hazır deyiləm. Sizin fikrinizə şərikəm. Məsələ mənə aydındır. Bu barədə söhbət açmağa ehtiyac duymuram.

18. Məsləhət vermək məqamında: Bunları nəzərə alsanız yaxşı olar. Bu sizin xeyrinizədir. Bu sizə başucalığı gətirər. Çalışın mü sahibinizi axıra qədər dinləyə biləsiniz və s.

19. Məsləhəti qəbul etmək məqamında: Dediklərinizlə razıyam. Bunlar mənim xeyrimədir. Faydalı məsləhətiniz üçün çox sağ olun. Sizin bu xeyrixah məsləhətinizi heç vaxt unutmaram. Sizin təklifinizi qəbul edirəm. Çalışacağam ki, dediklərinizə əməl edim. Sizin üçün bu işi etməyə çox şad olardım və s.

20. Telefonla danışanda; Zəng edəndə: Alo, sabahınız (axşamınız, hər vaxtınız) xeyir olsun. Bağışlayın, mən kiminlə danışırıam? Sizi narahat edən Kamilədir. Bilmək istəyirəm... Fikrimi sizə çatdırma bildimmi? Çox sağ olun. Bağışlayın, vaxtınızı aldım. Deyəsən, sizi yordum. Təşəkkür edirəm. Minnətdaram. Zəngə cavab verəndə: Alo, salam, eşidirəm sizi. Buyurun. Zəhmət olmasa bir qədər ucadan danışın. Bağışlayın,

zəng edən kimdir? Xoşdur. Bu saat çağıraram. Mütləq yetirərəm. Arxayın olun! Sağ olun!

21. Süfrə etikətləri: “Bismillah”, “Bərəkətli olsun”, “Allah bol eləsin”, “Afiyət olsun”, “Nuş olsun”, “Buyurun”, “Çox sağ olun”. Şübhəsiz, mədəni nitqin etikətləri dediklərimizlə məhdudlaşmır. Dilimiz bu baxımdan olduqca zəngindir.

Yuxarıda deyilənlərə yekun olaraq qeyd etməliyik ki, insanın etik, əxlaqi baxışları qısa zaman daxilində yaranıb formalaşmır. Bu, uzun sürən bir proses olub, ömrün bütün dövrlərini əhatə edir. Mədəni nitq, danışiq etikası, nəzakətli hərəkətlər hələ ibtidai siniflərdən şagirdlərə öyrədilməlidir. Bəzi xarici ölkələrin məktəblərində bu məqsədlə “Ünsiyyət mədəniyyəti” adlı xüsusi fənn tədris olunur. Bizim məktəblərdə də bu sahədə bütün təhsil müddətində iş aparılmalı, gələcəyin mühəndisi, həkimi, jurnalisti, hüquqşünası... öz fikrini düzgün, aydın, məntiqi, yığcam, səlis, ahəngdar, təsirli bir şəkildə, ən başlıcası, etik qaydaları gözləməklə ifadə etməyi bacarmalıdır. Bu baxımdan nitq mədəniyyətinin bütün ali məktəblərdə ayrıca fənn kimi tədris edilməsi məqsədəuyğun sayılmalıdır. Bu, ali təhsilli gənclərin həyata hazırlanmasının başlıca şərtlərindəndir.

Kütlələrin nitq mədəniyyətinə, nəzakətli davranışa yiyələnməsinə təsir göstərməkdə radio-televiziya verilişlərinin imkanları daha genişdir. Bu verilişlər mədəni nitqin mənimsədilməsində nümunə rolunu oynamalıdır. Dinlə-yicilər diktorların, aparıcıların, verilişə dəvət olunan ziyalıların etik normalara uyğun səslənən nitqini dinləyərək onun məziyyətlərini mənimsəyər, eşitdiklərini öz nitq təcrübəsinə tətbiq edər, lazımi məqamda işlədə bilirlər. Mətbuatda “Nitq mədəniyyəti”, “Nitq mədəniyyəti və mətbuat dili”, “Mədəni danışığa yiyələmək”, “Danışıq etikası”, “Biz düzmü danışırıq?” və s. mövzularda söhbətlərin, müzakirələrin aparılması, buraya görkəmli filoloqların, yazıçıların, pedaqoqların, səhnə ustalarının və başqalarının dəvət olunub onların mülahizə və təkliflərinin nəzərə alınması bu sahədəki qüsurların aradan qaldırılmasında faydalı ola bilər.

Biz tək-tək fərdlərin, ziyalıların, o cümlədən vəzifə sahiblərinin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin etik mədəniyyətinin yüksəldilməsinə nail olmalıyıq. Nəzakət qaydalarının gözlənilməsi insanların cəmiyyətdə qarşılıqlı anlaşmasının, müsbət əhvali-ruhiyyə yaradılmasının ən mühüm şərtlərindəndir.

Mövzu :30 Söz,Mahiyət,Şair və mütəfəkkilərin söz,kəlam ,dil haqqında müəhazirələri

Plan:

- 1.Şərq mütəfəkkilərin kəlamları**
- 2.Qərb mütəfəkkilərin kəlamları**
- 3.Ayrı –ayrı əsərlərdə kəlamlar və mülahizələr**

Dil, nitq, söz haqqında görkəmli şəxsiyyətlərin fikirlərindən seçmələr

Müxtəlif səciyyəli insanların ürəyinə nüfuz etməyi bacarmayan, onları həyəcana gətirən və ya sakitləşdirməyin səbəblərini bilməyənlər öz nitqləri ilə arzu etdikləri məqsədə çata bilməzlər

(Siseron).

Ədibin əsası sözdür. Gözəl söz söyləməsini bilən şərafə çatar (Ədib Əhməd Yüknəki).

Ürək bulud, sözüm inci, könülsə bir dərya

Dilim bu gövhərə çarçı, zəmanə isə bəha

Əbül-Üla Gəncəvi

Dilim qılınc, oxum isə səhər vaxtı çəkdiyim ah,

Sındıraram səflərini olsa da yüz eylə ləşkər.

Mücirəddin Beyləqani

Sözün kəsər və kəskinliyi qılıncA sirayət edərək onu itiləşdirmiş, materialını saflaşdırmışdır (Xətib Təbrizi).

İztirab çəkən könüllər sözdən aram tutur.

Qətran Təbrizi

Bəzən dil sıyrılmış qılınca bənzər,

Ayıq ol, başını bədəndən üzər.

Xəqani

Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə gərək düşüncə?

Nizami

Artıq söz danışma, başı ağrıdar,
Hər deyilən sözə çıxma özündən,
Ötən bülbül olma məclisdə gəl sən.

Marağalı Əvhədi

Bu babda gərçi paz çoxdur,
Söz qapusu xatirə açuqdur.
Liykən qüləlüm muna qənaət,
Ta rəf olə işvəyi-şəfaət.

Məsihi

Bənd olmuşam şirin-şirin sözüne,
Sözləri qənd, ağızları piyalə,
Tutilər lal olur şirin dilindən

Vaqif

Acı sözdən öz dilini dişlərsən.

Saib Təbrizi

Dilin qanunlarına itaətkarlıqla tabe olun və birdəfəlik möhkəm bilin ki, bu qanunlar sizin üçün müqəddəsdir (Bialo).

Uşaq ana dilini öyrənərkən yalnız şərti səsləri öyrənmir. O, eyni zamanda ana dilinin doğma döşündən mənəvi həyat və qüvvət içir. Ana dili, təbiəti ona heç bir təbiətçinin izah edə bilmədiyi bir şəkildə izah edir; o, uşağı onu əhatə edən adamların xarakteri ilə, içərisində yaşadığı cəmiyyətlə, onun tarixi ilə heç bir tarixçinin tanış edə bilməyəcəyi bir tərzdə tanış edir; o, uşağı xalq poeziyasına heç bir bədiyyatçının edə

bilməyəcəyi bir tərzdə daxil edir; nəhayət, o, elə məntiqi anlayışlar və fəlsəfi görüşlər verir ki, əlbəttə, bunu heç bir filosof uşağa verə bilməz (K.D.Uşinski).

İnsanlar nəyi hiss edir və başa düşürlərsə, onu ifadə edirlər, onlar yalnız özləri yaxşı başa düşmədiklərini ifadə etməkdə söz tapa bilmirlər (V.Q.Belinski).

Nəyi dumanlı təsəvvür edirsənsə, onu dumanlı da ifadə edirsən. İfadələrin qeyri-dəqiqliyi və dolaşıcılığı yalnız fuqirlərin dolaşıcılığını tədsiq edir (N.Q.Çernişevski).

İnsanın şərəfinin bir dəlili də nitqidir

(H.B.Zərdabi).

Danışdığı sözün qiymətini bilə,
Məcəzi danışa, məcəzi gülə
Kəlməsindən ləl, lövhər süzülə
Tamam sözü müəmmalı gərəkdir.

Aşıq Ələsgər

Cəbhədə qılınca, məclisdə gözəl nitqə malik olanlar qəhrəmandır (M.S.Ordubadi).

Gəlib gedər yaxşılar da, yaman da
Qu tükündə, saman üstə yatan da
Aşıq Alı, nə qazandı cahanda,
Səndən qalan qatar-qatar söz oldu.

Aşıq Alı

Nahaq söz od vurur qəlbə, fəqət haq söz keçər daşdan
Ucuz söz qan qaraldar ki, küsərsən dostla sirdaşdan.

S.Vurğun

Dil könüllər fəth edən
Böyük insan gücüdür.
Dili qiymətdən salar

Ucuz söz, hiylə, böhtan,

Elə saxla dilini,

Nə dil səndən utansın,

Nə sən dildən utan.

R.Rza

Söz qiymətli daşlar kimidir. Bu daşları yaxşı yonub cilalandırıb ən şərəfli sarayların mərmər divarlarını bəzəmək üçün işlədirlər (M.İbrahimov).